

De kerk als gemeenschap van gezamenlijk getuigenis van het Koninkrijk Gods

Rapport van de derde fase van de internationale theologische dialoog tussen de Katholieke Kerk en de WARC (Wereldbond van Hervormde/Gereformeerde Kerken) (1998-2005)

Inleiding

1. 'De kerk als gemeenschap van gezamenlijk getuigenis van het Koninkrijk Gods' was het overkoepelende thema van internationale gesprekken onder verantwoordelijkheid van de Katholieke Kerk en de WARC (Wereldbond van Hervormde/Gereformeerde Kerken) tussen 1998 en 2005. Dit was de derde fase van de gereformeerd-katholieke internationale dialoog. Jaarlijkse ontmoetingen werden gehouden in Venetië, Italië (1998); Oegstgeest, Nederland (1999); Castel Gandolfo, Italië (2000); Kaapstad, Zuid-Afrika (2001); Newry, Noord-Ierland (2002); Toronto, Canada (2003) en Venetië, Italië (2004). Een subcommissie, aangewezen om de eindversie van dit rapport te produceren en het klaar te maken voor publicatie, kwam bij elkaar in Rome, Italië (2004, 2005) en in Genève, Zwitserland (2005), waarna het eindresultaat aan de commissie werd voorgelegd voor commentaar en goedkeuring.

2. Meer dan vijfendertig jaar geleden, toen katholieke en gereformeerde vertegenwoordigers bijeen kwamen om de wenselijkheid en de haalbaarheid te onderzoeken van officiële gesprekken door een internationale, gezamenlijke commissie, kwam er al snel overeenstemming over het belang van drie te behandelen onderwerpen: christologie, ecclesiologie en de houding van de christen in de wereld.¹ Deze drie onderwerpen vinden we terug in de thema's van de drie rondes van theologische gesprekken die sindsdien gehouden zijn.

3. Het algemene thema van de eerste ronde (1970-1977) was 'De aanwezigheid van Christus in kerk en wereld'. Dit thema werd gekozen omdat "het verband leek te houden niet alleen met de uiteindelijke redding van de mens, maar ook met zijn leven en geluk hier en nu". Er werd ook verwacht dat het "zou bijdragen om de verschillen tussen de beide gemeenschappen aan het licht te brengen en dat een eerlijke erkenning van die verschillen de beide tradities zou kunnen helpen om die te overwinnen ..."² Het eindrapport, een herziene versie van de gemeenschappelijk-

1. 'Preparation for the dialogue between the Roman Catholic Church and the World Alliance of Reformed Churches'. *Proceedings of the Uniting General Council of the World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congregational)*, Genève, Kantoren van de Bond,

vervolg noten op blz. 4

confessionele grenzen soms doorkruiste. De kern van deze discussie is het verlangen de meest geschikte manier te vinden om uitdrukking te geven aan de worsteling christelijke verdeeldheid te overwinnen, in samenhang met de strijd om datgene te overwinnen wat samenlevingen, naties, culturen en godsdiensten verdeelt in de wereld van vandaag. Natuurlijk leidde dat af en toe tot de spanning die ontstaat als gelovigen het oneens zijn over het belang van een bepaald aspect van onderling gerelateerde kwesties, zoals praktijk en theorie, contextuele theologie en universele theologie, christelijk leven en christelijke leer, christelijke eenheid in de strijd voor gerechtigheid en christelijke eenheid in zaken betreffende geloof, sacramenten en ambt.

8. De inwendige structuur van het huidige rapport en de volgorde waarin de resultaten worden gepresenteerd geven zowel deze stevige discussie weer als de methodologische convergentie waartoe die geleid heeft. Zo heeft de gezamenlijke commissie besloten het thema van het Koninkrijk Gods op de eerste plaats te benaderen door een terugkeer naar de bronnen van het christelijk geloof, voornamelijk de Schriften. Het werken aan bijbelse exegese, evenals de dagelijkse overweging bij het morgen- en avondgebed, hielp ons ook om te groeien in wederzijds respect en wederzijdse vriendschap en in te zien dat de discipline van geestelijke oecumene een vitaal element is in het gemeenschappelijke zoeken naar die gemeenschap van geloof en leven, die nu getuigt van het toekomstige herstel van alle dingen in Christus. De terugkeer naar de bijbelse bronnen werd gevolgd door onderzoek met betrekking tot ons patristisch erfgoed en de gereformeerde en katholieke theologie na de zestiende

eeuw. Dit is de essentiële inhoud van het eerste hoofdstuk van het huidige rapport.

9. Het tweede hoofdstuk is gewijd aan getuigen van het Koninkrijk Gods door gereformeerde en katholieke christenen die vandaag de dag in uitdagende situaties leven. Om dit onderwerp goed te kunnen overwegen besloot de gezamenlijke commissie de sessie van 2001 in Zuid-Afrika te houden, die van 2002 in Noord-Ierland en die van 2003 in Canada.⁹ Als gevolg daarvan bevat de essentiële inhoud van hoofdstuk II drie getuigenverslagen waarin het christelijk leven wordt geconfronteerd met grote uitdagingen zoals het apartheidssysteem in Zuid-Afrika, het streven naar verzoening en vrede in Noord-Ierland en de strijd om gerechtigheid van de inheemse volken in Canada.

10. In de loop van deze bezinning op het getuigen van het Koninkrijk in uitdagende situaties, besefte de gezamenlijke commissie het belang van oecumenisch onderzoek naar de wijze waarop christelijke gemeenschappen komen tot het onderscheiden van Gods wil in hun eigen context. Zo concentreert het derde hoofdstuk zich op onze gemeenschappelijke bronnen bij het maken van onderscheid en op de manier waarop katholieken en gereformeerden die gebruiken in hun verschillende patronen van het maken van onderscheid. Het hoofdstuk eindigt met een commentaar op de mogelijkheden om gemeenschappelijk onderscheid te maken en te getuigen.

11. De eerste drie hoofdstukken van dit rapport vormen een veelbelovende context voor verder onderzoek naar enkele aspecten van het wezen van de Kerk (hoofdstuk IV). Het gemeenschappelijke

schappelijk kerkbegrip, Utrecht-Leiden, 1994, 15-74].

5. *Towards a Common Understanding of the Church*, § 157.

6. A.w., § 106-109.

7. Vgl. a.w., § 152-154, 157.

8. 'Preparation for the dialogue between the Roman Catholic Church and the World Alliance of Reformed Churches'. *Proceedings of the Uniting General Council of the World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congregational)*, Genève, Kantoren van de Bond, 1970, 205.

9. Bij twee van deze gelegenheden kregen een gereformeerde en een katholieke theoloog de opdracht een lezing te houden over de wijze waarop hun kerk trachtte te getuigen van Gods heerschappij in hun plaatselijke context.

werk in ecclesiologie in de huidige fase van onze dialoog werd getekend door de hoop dat terugkeer naar lopende kwesties in de ecclesiologie, in het licht van een nieuwe waardering van het Koninkrijk Gods en de hedendaagse zoektocht naar de christelijke gehoorzaamheid, zou leiden tot nieuwe oecumenische mogelijkheden, die de bron zouden kunnen zijn van hernieuwde volharding in en toewijding aan de eenheid waartoe God ons roept.

12. Het laatste hoofdstuk van dit rapport biedt, in een wat meer beschouwende taal, een bezinning op kwesties van geestelijke oecumene, die de kern vormen van ons thema en ons gemeenschappelijk leven. Onze dialoog is zelf al een daad van gemeenschappelijk getuigenis, in fundamentele zin, een verzoenende ervaring die oproept tot een verdere verzoening van herinneringen, naar gelang gehoorzaamheid ons leidt tot eenheid in geloof en handelen, tot een gemeenschappelijk getuigenis waarin de tekens van het Koninkrijk gedeeld worden met de armen.

13. We hebben het thema van het Koninkrijk Gods bestudeerd in het volledige besef dat dit onderwerp al in andere bilaterale dialogen aan de orde was geweest. De rapporten daarvan vormen een rijke schat aan materiaal. Ze behandelen thema's zoals de relatie tussen Koninkrijk en kerk, Koninkrijk en wereld of schepping, en de implicaties van het Koninkrijk Gods voor de verhoudingen tussen kerk en wereld. Ze tonen ook de uiteenlopende standpunten van de dialoogpartners met betrekking tot aspecten van het Koninkrijk. Om het werk dat reeds gedaan was niet over te doen, heeft deze gezamenlijke commissie besloten een overzicht te ge-

ven van de manier waarop die bilaterale dialogen zijn omgegaan met het thema van het Koninkrijk. Ofschoon de uitkomsten van dit overzicht geen hoofdstuk in dit rapport vormen, hebben wij er wel veel inspiratie aan ontleend en zij blijven een waardevolle bron voor verder onderzoek. Daarom voegen wij onze samenvatting ervan als appendix toe aan dit rapport.

14. Deze gezamenlijke commissie beveelt 'De kerk als gemeenschap van gezamenlijk getuigenis van het Koninkrijk Gods' aan in de aandacht van onze sponsors – de WARC en de Pauselijke Raad ter Bevordering van de Eenheid van de Christenen. De commissie vraagt nederig of de sponsors het rapport een wijde verspreiding willen geven en de ontvangst ervan bevorderen op iedere wijze die gepast lijkt. Wij hopen ook dat dit rapport de theologische uitwisseling zal bevorderen en zal bijdragen aan oecumenische vorming, evenals aan het bevorderen en intensiveren van wederzijds begrip en wederzijdse erkenning, alsook van gemeenschappelijk getuigenis op alle niveaus van onze kerken.

15. In de loop van onze ontmoetingen zijn wij opnieuw geïnspireerd door de vele christenen, mannen en vrouwen, jong en oud, wier toewijding aan het Koninkrijk (Mt 13,52), verkondigd in de evangeliën, hen ervan weerhoudt zich neer te leggen bij een verdeelde wereld en scheiding tussen de christenen. Integendeel, het brengt hen tot de bereidheid hun eigen leven als offer aan te bieden (vgl. Rom 12,1) opdat de wonden van de christelijke verdeeldheid en de menselijke vervreemding geheeld mogen worden. De mogelijkheid zulke zusters en broeders te ontmoeten in soms waarlijk uitdagende

situaties is een zeer belangrijke aanmoediging geweest voor de deelnemers om deze serie van theologische gesprekken te voltooien. We hopen dat te zijner tijd, een vierde ronde van theologische dialoog plaats zal mogen vinden, waarbij men zal mogen profiteren van de goede ontvangst van dit rapport. “*Moge Gods Koninkrijk komen!*”

Hoofdstuk I

Het Koninkrijk Gods in Schrift en Traditie

16. “De tijd is aangebroken, het koninkrijk van God is nabij: kom tot inkeer en hecht geloof aan dit goede nieuws” (Mc 1,15). Met deze woorden leidde Jezus Zijn openbare optreden in en gaf daarmee het uitgangspunt voor alle latere christelijke reflectie over en actie met betrekking tot het Koninkrijk Gods. Zoals is opgemerkt in de Inleiding, begon de huidige fase van de gereformeerd-katholieke dialoog met het samen teruggaan naar onze gemeenschappelijke bronnen in Schrift en Traditie, maar er werd al spoedig voor gekozen ook verhalen van recent getuigenis in onze beide gemeenschappen in beschouwing te nemen. De eerste twee hoofdstukken van de verklaring, waarover wij het eens zijn, weerspiegelen deze ontwikkeling. Hoofdstuk I onderzoekt de bijbelse leer over het Koninkrijk en de wijze waarop dit in de loop der geschiedenis is verstaan, hetgeen leidt tot een presentatie van de convergerende theologische perspectieven, voortgekomen uit onze discussies. Hoofdstuk II presenteert dan verschillende verhalen over gemeenschappelijk getuigenis, die een rijke bron hebben gevormd voor onze dialoog en onze reflectie, juist doordat ze weergeven op

welke manieren christenen van onze gemeenschappen zoal hebben geprobeerd volgens de waarden van het Koninkrijk te leven.

1. De bijbelse leer

17. Het thema van het Koninkrijk Gods is gekozen als basis voor onze oecumenische pogingen in dit derde stadium van de dialoog, vanwege zijn stevige bijbelse wortels, het relatieve gebrek aan belangstelling ervoor aan beide kanten ten tijde van de Reformatie (in ieder geval in de zin van moderne bijbelstudie) en het nut bij het behandelen van de zorgen van de christenen van onze tijd wat betreft hoop op een grotere mate van vrede, gerechtigheid en vreugde in de heilige Geest (Rom 14,17) in onze woelige wereld.

18. Spreken over het Koninkrijk Gods is tot op zekere hoogte ingewikkeld. De bijbelse termen *malkuth* (Hebreeuws) en *basileia* (Grieks) kunnen op drie verschillende manieren worden vertaald in moderne talen die meer differentiatie aanbrengen, afhankelijk van de context en het accent van de oorspronkelijke bijbelse tekst. Als de term *basileia* slaat op het ambt van een koning, dan moet die worden vertaald met *koningschap*. Als hij slaat op het uitoefenen van dat ambt door de koning, dan moet die vertaald worden met *regering*. Als de term slaat op de mensen en het gebied waarover de koning gezag heeft, dan moet die worden vertaald met *koninkrijk*. Moderne vertalingen van de bijbel hebben nog altijd voorkeur voor de term *koninkrijk*. Dit heeft als voordeel dat de concrete, sociale en politieke connotaties van het bijbelse beeld worden bewaard, in tegenstelling tot tendensen de term te beperken tot iets zuiver geestelijks of iets ‘van een andere

10. Js 40, 12-17.21-23; Ps 74,12-17; Ps 95,3-5.

11. Jr 23,5-6; Js 2,2; 11,1-9; 25,6-10; 52,7-10; 60; 61,1-4; Hos 11,10-11.

12. Ex 15,13-18; Js 6,1-13; 33,7,22; Zach 14,9; Ps 11,4; 24; 29,9-10; 47; 48,1-3; 68,32-36; 74,12-14; 89,15; 93; 95,1-7; 96; 97; 98; 99; 102,12-17; 145,1.10-21; 146,5-10; 149; 150.

13. Vgl. 1Kor 8,1.4; Gal 3,20; Rom 3,30. Vgl. Ef 4,6; 1Tim 1,17; 2,5; 6,15-16.

14. 1Tes 1,9; Rom 9,26; 2Kor 3,3; 6,16. Vgl. 1Tim 3,15; 4,10.

15. 1Kor 5,5; 1Tim 1,20; 2Kor 12,7.

16. Rom 1,20; 4:17. Vgl. 1Tim 4,4.

17. Rom 13,1-5; 8,28-30; 9,19-22; 11,29-32.

18. Rom 2,6.11; 2Kor 5,10.

19. Lc 6,36; 11,9-13; Mt 6,31-33; 7,7-11. Vgl. Lc 15,11-32.

20. Mt 18,23-35; Lc 15,11-32; Mt 20,1-6; vgl. 1Joh 4,8-10.

wereld', tendensen die de koning (God, Christus) scheiden van het Koninkrijk. Van de andere kant kan voor sommige mensen de term niet alleen archaisch klinken maar zelfs ongevoelig.

19. Voor sommige mensen vandaag de dag kan het woord *koninkrijk* gedachten oproepen aan feodale systemen, monarchale structuren, autoritaire praktijken, homogeniteit, starheid, uitsluiting, discriminatie op basis van geslacht en een gezag dat erop uit is menselijke vrijheid en rechtvaardigheid te onderdrukken. Zeker, er bestaan op aarde nog koninkrijken, en deze vorm van regering, ingeperkt door een grondwet, wordt door sommigen gekoesterd. Bijbels gezien staat het Koninkrijk Gods voor gerechtigheid, vrede en een gemeenschap (*koinonia*) die allen oproept er zich voor in te zetten, volledig deel te nemen en eenheid in verscheidenheid te vieren. We moeten dus voorzichtig zijn met ons taalgebruik aangaande de *basileia tou theou*. In onze discussies is ondermeer voorgesteld: de heerschappij van God, gemeenschap, het huisgezin van God, het gemenebest van God. We moeten de nadruk leggen op de kracht en energie schenkende aspecten van het concept als we een term kiezen om de *basileia tou theou* aan te duiden.

20. De bijbel spreekt in symbolen en metaforen; één daarvan is het Koninkrijk Gods. Dit symbool is bedoeld om iets definitiefs over te brengen, zij het analoog, over Gods relatie tot en plan voor deze wereld. Het openbaart Gods trouwe toewijding aan de schepping, inclusief het dagelijks leven van mensen. De volheid van het Koninkrijk is de grote, ultieme genade van God voor deze wereld.

1.1. De God van het Koninkrijk

21. Het thema van het Koninkrijk kan worden gebruikt om veel verschillende draden in het Oude Testament samen te binden, die ook dienen als voorbereiding op het evangelie. Hoewel het oudtestamentische onderzoek geen duidelijke consensus heeft bereikt, kunnen we toch een aantal elementen van het algemene beeld aanwijzen: (1) God als koning over de hele schepping;¹⁰ (2) God als koning over Israël (1S 8,7); (3) eschatologische hoop op Gods heerschappij;¹¹ (4) het concept van een uitverkoren volk en van uitverkiezing (bijvoorbeeld Gn 12,3); (5) de traditie van het Jubeljaar uit Leviticus 25, waarbij verkocht land iedere vijftig jaar wordt teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaars; en (6) de traditie van de erediensdienst in Israël, die getuigt van de ervaring van God in de erediensdienst van de Tempel.¹²

22. Het Nieuwe Testament neemt het oudtestamentische gedachtegoed over. Voor Paulus is de God die Zich heeft geopenbaard in Jezus Christus Dezelfde als de ene God van het Israëlitische monotheïsme.¹³ God is een levende en ware God.¹⁴ Alle zogenaamde "goden" die door de heidenen werden aanbeden waren "helemaal geen goden" (Gal 4,8). Afgoden bestaan uiteindelijk niet (1Kor 10,20-21). Satan is de macht die vijandig is aan God.¹⁵ Satan en andere machten staan machteloos voor God (Rom 8,38-39). Voor Paulus is God de Schepper van de kosmos.¹⁶ God ordent alle dingen in Zijn Voorzienigheid.¹⁷ God is de rechtvaardige Rechter.¹⁸

23. De synoptische evangeliën schetsen de God en Vader van Jezus als medelijdend en barmhartig,¹⁹ liefhebbend,²⁰ ver-

gevingsgezind (Mt 6,12; Mc 11,25) en vol zorg.²¹ God ziet in het verborgene (Mt 6,1-6) en oordeelt (Mt 25,31-46). God is de God van barmhartigheid en gerechtigheid. De oproep tot bekering in de prediking van Jezus is dringend: Gods onmiddellijke en soevereine aanwezigheid is ophanden. De tijd van uitstellen en uitvluchten zoeken is voorbij en de vestiging van de juiste verhoudingen staat voor de deur. Op zo'n dag zijn woorden alleen niet voldoende. "Niet iedereen die 'Heer, Heer' tegen Mij zegt, zal het koninkrijk van de hemel binnengaan, alleen wie handelt naar de wil van mijn hemelse Vader" (Mt 7,21; Lc 6,46). Wij worden opgeroepen even barmhartig te zijn als God en juist als we op dat punt falen, komen we in conflict met Gods wil (Lc 6,36).

24. Het evangelie van Johannes benadrukt dat God Geest is (Joh 4,24). Niemand heeft God gezien (1,18), of Gods stem gehoord, of Gods gestalte gezien (5,37). De ene ware God (17,3) is nog steeds aan het werk als Schepper van het heelal (5,17), vervuld met liefde voor alle mensen (3,16). Aan de familie ontleende beeldspraak is belangrijk voor Johannes. De Vader-Zoon relatie wordt gebruikt om de nabijheid en de benaderbaarheid van God te benadrukken. Johannes geeft een nieuwe interpretatie aan het vaderschap van God, door het te ontdoen van alle patriarchale machtsconstructies. God zendt Zijn Zoon uit zorg voor de lijdende en behoeftige mensheid (1,14; 3,16). Deze beeldspraak schetst een wederzijdse dynamische beweging van geven en tot zich trekken (12,32). God verzamelt de gemeenschap van gelovigen (vgl. 17,6), verlicht en onderwijst die door de heilige Geest (14,26; 16,12-13), om die te heiligen, toe te rusten en uit te zenden (20,21-22).

25. Johannes ziet verband tussen het Koninkrijk Gods en de kennis van God. In Johannes 3,3-5 schrijft de evangelist dat "opnieuw" (letterlijk: "van bovenaf") geboren worden gelijk staat met de kennis van God; men ziet het Koninkrijk en gaat er binnen. Voor Johannes is het Koninkrijk een proces van het verwerven van kennis, maar "van bovenaf" maakt duidelijk dat het Koninkrijk niet binnen de menselijke mogelijkheden ligt; alleen God kan het schenken. God schenkt deze kennis, de goddelijke zelfopenbaring, "van bovenaf". Dit is de ervaring van eeuwig leven (Joh 17,3), een groeiende kennis van God door de kracht van deze zelfopenbaring. Dit wordt mogelijk gemaakt door het feit dat de Logos vlees is geworden (Joh 1,14).

1.2. Het Koninkrijk als toekomst en heden, als gave en opgave

26. In de strikt exegetische zin vinden we het Koninkrijk Gods, als de goddelijke wereldheerschappij die volgt op de vier wereldse rijken (Babylon, Medië, Perzië, Griekenland) en die zich van Israël-Judea uitstrekt over de gehele wereld, pas helemaal aan het einde van het Oude Testament, in de apocalyptische visioenen van David.²² Deze visioenen hebben Johannes de Doper en Jezus rechtstreeks beïnvloed, in het bijzonder de combinatie van het Koninkrijk en de Mensenzoon (Mc 8,38-9,1). Ook het visioen van een toekomstig Messiaans koninkrijk in Proto-Jesaja (11,1-10), dat zelf weer is geïnspireerd op Amos (4,1-13; 5,18-24) en Micha (4,1-4), heeft direct bijgedragen tot het beeld dat Jezus schetst van een Koninkrijk van gerechtigheid en vrede. Deutero-Jesaja (61,1-2; 58,6-9) heeft ook een rol gespeeld (vgl. Lc 4,16-30, in het bijzonder vv. 18-19). Jesaja's visioen biedt hoop

21. Mt 6,26.28.31; Lc 12,24; Mt 18,10; 5,43-45.

22. Da 2,1-49; 7,1-28, in het bijzonder vs. 13-14; ieder hoofdstuk van Daniël culmineert in een verwijzing naar het Koninkrijk.

voor de mensheid en voor de gehele schepping, hetgeen zelfs tot uitdrukking wordt gebracht in de beelden van vrede en het ontbreken van geweld tussen de dieren.

27. De komst van het Koninkrijk wordt aangekondigd in de eerste woorden van Jezus' openbaar optreden;²³ het behoort tot het hart van Zijn gebed (Mt 6,10 parallel met Lc 11,2) en vormt de horizon van Zijn hoop (Mc 14,25). Dit visioen, deze boodschap en deze belofte staan in verband met de Mensenzoon en zo met de christologie. Omdat de hoop dat het Koninkrijk Gods op aarde zal komen onderdeel uitmaakt van een schema van opeenvolgende tijdperken van de heilsgeschiedenis,²⁴ hebben we hier te maken met het begin van een christelijke theologie van de geschiedenis. De ethische kant van het Koninkrijk Gods bestaat uit gerechtigheid (Mt 6,33) en vrede en vreugde in de heilige Geest (Rom 14,17). Historisch brengt de bijbelse belofte van het toekomstige Koninkrijk de gelovigen niet tot passiviteit en quiëtisme. Deze belofte relativeert juist de huidige – vaak benauwende – situatie, maakt duidelijk dat het kwaad niet Gods wil is, en moedigt gelovigen aan te proberen sociaal onrecht te corrigeren.

28. Jezus sprak niet van het einde van de “wereld”, maar van het einde van de “tijd” (*aion* in het Grieks), de huidige *periode* van de heilsgeschiedenis. In Jezus heeft God iets nieuws gedaan. Het Hebreeuwse *olam*, het Griekse *aion* en het Latijnse *saeculum* hebben alledrie zowel temporele als ruimtelijke dimensies (tijdperk, periode, eon, maar ook wereld). In het Nieuwe Testament is het taalgebruik met betrekking tot het Koninkrijk Gods op de eerste plaats temporeel, niet ruimte-

lijk. De vervulling van de belofte zal plaats vinden in de geschiedenis, als hoogtepunt daarvan, en niet, zoals in Platonische, antimateriële opvattingen, net over de rand van de eeuwigheid heen. De hoop op het Koninkrijk is voor *deze wereld*, maar wel in een nieuwe tijd.²⁵

29. Jezus spreekt over het Koninkrijk niet alleen als iets van de nabije toekomst, maar ook als iets dat al aanwezig is, ten minste fragmentarisch, als teken, verwachting, voorsmaak (Mt 12,28, parallel met Lc 11,20). Het Koninkrijk Gods is al aanwezig, op een onvolledige, niet-uitputtende wijze, in dit tijdperk, in deze wereld en in de christelijke gemeenschap.²⁶

30. Met kracht en genade doet God het zaad groeien (de gelijkenissen van Mc 4). Het Koninkrijk Gods is een gave. God nodigt uit tot het eschatologisch feestmaal (Mt 22,1-14). We kunnen ons voorbereiden op het Koninkrijk Gods (Mt 25,1-13), we kunnen het zoeken (Mt 6,33; Lc 12,31), maar het is God die het schenkt (Lc 12,32). God belooft het aan de armen van geest en aan hen die worden vervolgd omwille van de gerechtigheid (Mt 5,3-10); in die zin beslist God aan wie het wordt gegeven. Het Koninkrijk is ook een opgave (Mt 25,31-46; 13,44-50). De opgave bestaat in het pogen te leven volgens alle ethische instructies van het Nieuwe Testament, van de Bergrede/Vlakterede (Mt 5-7; Lc 6) tot aan de aansporingen in de Brieven (bijv. Rom 12-15). De voornaamste waarden van het Koninkrijk zijn geloof, hoop, liefde, gerechtigheid, kennis en wijsheid. De bijbel spreekt er nooit over dat wij het Koninkrijk *bouwen*. Christenen zijn eerder geroepen tot nederiger taken: (1) het verwijderen van obstakels die de komst van het

23. Mc 1,15; Mt 4,17; vgl. Lc 4,16-30, in het bijzonder vv. 18-19 = Js 61,1-2; 58,6.

24. Vgl. Apk 20,1-10; 2Pe 3,8. Het meest volledige van dergelijke schema's vinden we in de niet-canonieke Brief van Barnabas (15,4-5) waar zeven tijdperken worden genoemd, van Adam tot Noach; van Noach tot Abraham; van Abraham tot David; van David tot de ballingschap; van de ballingschap tot Jezus en de tijd van de Kerk; van Jezus en de tijd van de Kerk tot aan Zijn wederkomst in heerlijkheid, gevolgd door het Koninkrijk in al zijn volheid.

25. Daarom is Mt 28,20 in een aantal bijbelvertalingen veranderd. “Ik ben met u alle dagen tot aan de voleinding der wereld” wordt dan “tot aan de voleinding der tijden”.

26. Mc 12,34; Mt 25,31-46; maar vgl. Mt 12,30; Lc 11,23.

Koninkrijk Gods belemmeren, bijvoorbeeld situaties van ongerechtigheid; (2) mensen erop voorbereiden de gave van het Koninkrijk te ontvangen, als het God behaagt het te schenken, door godsdienstig en moreel onderricht en door gebed. Op deze wijze *verhaasten* we de komst (2Pe 3,12). Het Koninkrijk is al aanwezig door: (1) de gave van de heilige Geest; (2) het Doopsel in de verrezen Christus; (3) de Schriften; (4) de verkondiging van het Woord; (5) de eucharistische samenkomst; (6) gebed; (7) de liefde die ervaren wordt in de gemeenschap; (8) de viering van de bevrijding van de armen; (9) de genezing van de zieken en de uitdrijving van het kwaad; en (10) de ervaring van vergeving en verzoening. Dit alles getuigt ervan dat het Koninkrijk Gods in al zijn volheid zal komen.

1.3 Het Koninkrijk Gods en zijn kosmische en eschatologische dimensies

31. Gods uitnodiging tot het Koninkrijk heeft een universeel bereik (Mt 8,11; Mt 28,18-20). Het Koninkrijk zal worden ontnomen aan de ongehoorzamen en gegeven worden aan een volk dat er de vruchten van opbrengt (Mt 21,43). Het Koninkrijk wordt ten volle verwezenlijkt als alles aan God wordt onderworpen. Dan zal God alles in allen zijn (1Kor 15,24-28). De Kerk als volk van God moet het plan zichtbaar maken van God, die de kosmos naar zijn uiteindelijke doel leidt, zodat de gehele schepping zal kunnen delen in de ondoorgrondelijke rijkdommen van God (Ef 1,9-10; Kol 1,20).

32. We zien een voorafschaduwing van de kosmische dimensie van het Koninkrijk Gods in Jesaja 65,17: "Zie, ik schep een nieuwe hemel en een nieuwe aarde." De apocalyptische taal van het boek Openba-

ring, dikwijls beïnvloed door de profeten van het Oude Testament, beschrijft de voltooiing van het Koninkrijk Gods als volgt: "Gods woonplaats is onder de mensen, hij zal bij hen wonen. Zij zullen zijn volken zijn en God zelf zal als hun God bij hen zijn" (Apk 21,3). De mensen van deze vernieuwde schepping nemen deel aan de altijddurende aanbidding van God (Apk 4). De verschillende culturen zullen hun glorie en hun eer aandragen en offeren (Apk 21,26; vgl. Mt 2,11). Het Koninkrijk Gods blijft, zelfs in de uiteindelijke openbaring ervan, alle mensen volheid en genezing brengen (Apk 22,1.2).

33. Jezus spreekt er ook over dat Satan een koninkrijk heeft (Mc 3,23-27; Mt 12,24-29). De machten van het kwaad, de vertegenwoordigers van hen die een gevestigd belang hebben bij zaken als onrecht en oorlog, werken het plan van God tegen. In dezelfde betekenis spreekt Johannes een paar maal over de Antichrist (1Joh 2,18-22; 4,3; 2Joh 7). Mc 13,22 refereert aan de messiaanse pretendenten die zich vóór en na Jezus hebben aangediend. Erkenning van de aanwezigheid van het kwaad in de wereld maakt deel uit van het sobere realisme van de bijbel, maar de machten van het kwaad zijn, weliswaar niet zonder strijd, door Christus onderworpen aan God.²⁷ Daarom zijn de figuur van de Antichrist en de andere kwade machten een ondergeschikt element in het grotere verhaal van Gods soeverein en reddend handelen in het universum en in de menselijke geschiedenis. De hoop op de komst van Gods Koninkrijk vertegenwoordigt één aspect van het geloof dat uiteindelijk Gods macht zal zegevieren en dat Zijn gerechtigheid het kwaad zal overwinnen.

27. 1Kor 15,27-28.

34. De Schrift noemt het kwaad een mysterie (2Tes 2,7; Apk 17,5.7). De zonde treft ons als individuen, als samenlevingen, als kosmos. Een van de manifestaties van het kwaad is geweld. In de bijbel voert God de mensen geleidelijk weg van het geweld: van de tomeloze wraak van Gn 4,15.24, via de beperkte wraak van Ex 21,22-25; Lv 24,20; Dt 19,21 (*talion*), naar de gouden regel van Mt 7,12 en Lc 6,31, en ten slotte naar het hoogste en meest volmaakte niveau, het afzweren van wraak en de liefde tot vijanden.²⁸

35. Soms, zoals bijvoorbeeld in Mc 9,43-48, spreekt Jezus over *leven* op een wijze die vergelijkbaar is met Zijn taalgebruik over het Koninkrijk Gods. Leven betekent dan duidelijk de volheid van eschatologisch leven zoals door God bedoeld voor Zijn volk in deze tijd en in de toekomst. Het evangelie van Johannes pakt deze parallellie op en ontwikkelt die op eigen wijze. Bij Johannes worden leven en eeuwig leven de gebruikelijke manier om de toestand van eschatologische zaligheid uit te drukken. Hoewel het Koninkrijk in dit evangelie wel aanwezig is (3,3.5; 18,36), wijkt het, in tegenstelling tot de volheid van leven, toch een beetje terug naar de achtergrond.

36. Eeuwig leven is eschatologische zaligheid en deelname aan Gods eigen leven door de gave van de heilige Geest. De terminologie van Johannes over wederzijdse inwoning en verblijf vormen de uitdrukking van de wijze waarop de gelovige het leven in zijn volheid ervaart. Johannes legt de nadruk op vervulde eschatologie, maar zijn christologie kijkt vooruit naar de vervulling van het eeuwig leven bij de komst van de Mensenzoon. In Johannes (10,10), zegt Jezus als de Goede Herder die Zijn kudde beschermt tegen dieven en

moordenaars: “Ik ben gekomen om hun het leven te geven in al zijn volheid.” Deze uitspraak geeft uiting aan Jezus’ wil om, door Zijn leven te geven uit liefde voor ons, de menselijke waardigheid te herstellen, te behouden en te vermeerderen, dat wil zeggen, het goddelijk beeld in ons.

37. Christenen beamen de hoop op de verrijzenis en de vreugde van de eeuwige gemeenschap met God in de hemel. De bijbelse openbaring bevestigt twee aan elkaar gerelateerde aspecten van de hoop: (1) de komst naar de aarde van het Koninkrijk als doel en voltooiing van de geschiedenis; en (2) verrijzenis en eeuwig leven met God in de hemel. Tussen deze twee aspecten van de hoop moet een creatieve spanning bestaan.

1.4. Het Koninkrijk Gods en de armen en gemarginaliseerden

38. Dat er een relatie bestaat tussen het Koninkrijk Gods en de armen van deze wereld blijkt duidelijk uit de eerste zaligspreekings (Mt 5,3; Lc 6,20). Uit deze zaligspreekings zou men zelfs de indruk kunnen krijgen dat het Koninkrijk op de eerste plaats aan hen toekomt, of in ieder geval op een bijzondere manier. De gehele bijbel door overtreft God, die de Hebreeën uit de slavernij van Egypte heeft geleid, de edelste aardse koning waar het betreft het handhaven van gerechtigheid door het beschermen van de zwakke, meest weerloze leden van de samenleving: weduwen, wezen, de armen. De zaligspreekings zeggen niet dat de armen moreel hoger staan dan de rijken. De bijbel is niet sentimenteel over de armen, maar neemt hun situatie wel serieus. Op basis van Mt 25,40;45 wordt de christen geleerd Christus te zien in de behoeftige zuster of

28. Mt 5,38-48;
Lc 6,27-30; vgl.
Rom 12,19-21;
Spr 25,21-22.

broeder, en die omwille van Hem te helpen.

39. In het Oude Testament worden rijkdom en bezittingen over het algemeen positief gewaardeerd, zelfs als teken van goddelijke zegen. Tegelijkertijd stellen de profeten, als ze Gods soevereiniteit over alle leven bevestigen, herhaaldelijk dat de wijze waarop Israël de armen en kwetsbaren behandelt een toets van de trouw aan het Verbond is. Ze hekelen onverschilligheid jegens en misbruik van de armen en kwetsbaren als ongehoorzaamheid aan Gods wil. In het Nieuwe Testament vinden we dit thema terug, in het bijzonder in de Brief van Jakobus (2,1-7) en in de synoptische evangeliën. Jezus roept uit tegen Zijn leerlingen: “Wat is het moeilijk voor rijken om het koninkrijk van God binnen te gaan” (Mc 10,23). Ook zegt Hij: “Verzamel voor jezelf geen schatten op aarde...” (Mt 6,19) en “Jullie kunnen niet God dienen én de mammon” (Mt 6,24; Lc 16,13). Op zich is rijkdom geen kwaad (vgl. 1Tim 6,17-19), maar het vormt wel een heftige geestelijke uitdaging: rijkdom bezitten zonder erdoor bezeten te worden. Zij die veel hebben, kunnen afgeleid raken van de prioriteiten van het Koninkrijk Gods. Het trouwe rentmeesterschap van rijkdom, waaronder de billijke verdeling ervan, blijft vandaag de dag een uitdaging, nu een paar landen veel hebben en veel landen weinig.

40. Jezus' uitspraak “de armen zijn altijd bij jullie” is niet bedoeld om onverschilligheid jegens de armen aan te moedigen, gezien het feit dat de versie van Marcus (14,7) een duidelijke toespeling is op Dt 15,11, waar armoede wordt beschouwd als een kwaad dat bestreden moet worden. De aangepaste vorm van de eerste zaligspreek in Matteüs, de “armen van geest”, blijft een moeilijke uitdrukking

om geheel precies te interpreteren, ondanks de Qumran parallellen. Waarschijnlijk moet de uitdrukking begrepen worden tegen de achtergrond van het veelvuldige gebed van de armen en de bedroefden in de psalmen. De armen van geest zijn zij die hun behoefte aan God en hun afhankelijkheid van God erkennen, die ernaar streven volgens de goddelijke geboden en waarden te leven, nederig met God verkeren en proberen een eenvoudig leven te leiden om dichter bij God te zijn. Met andere woorden, het bijbelse concept van armoede, dat begint met een economische situatie die als kwaad wordt beschouwd, kan ook leiden tot een diepgaande geestelijke oriëntatie op een leven onder Gods voorzienigheid.

1.5. Het Koninkrijk Gods, de heilige Geest en de kerk

41. We hebben al verschillende malen gerefereerd aan Romeinen 14,17: “Het koninkrijk van God ... is gerechtigheid, vrede en vreugde door de heilige Geest.” Hier verbindt Paulus het Koninkrijk van God met het werk van de heilige Geest. Ten eerste is, wat gerechtigheid in de Geest betreft, Mt 19,28, parallel met Lc 22,29-30, nog een relevante tekst naast Mt 6,33. Hier krijgen de Twaalf de opdracht te oordelen, dat wil zeggen te regeren, Gods eschatologische gerechtigheid van de eindtijd te vestigen. Ten tweede, wat de vrede door de Geest betreft, in de bijbel betekent vrede geheel welbevinden, heelheid, verzoening, authentieke harmonie (vgl. Lc 15,7). Volgens Johannes is het Jezus' missie om vrede te brengen. De boodschap van de verrezen Christus is vrede.²⁹ Ten derde, aangaande de vreugde door de Geest, vreugde is de uiting van de volheid van leven en liefde (Lc 15,32; Mt 13,44-45).

29. Joh 14,27;
16,33;
20,19.21.26.

42. De synoptische evangeliën maken kenbaar dat Gods eschatologische heerschappij zich al in het heden heeft getoond, in het bijzonder door de Geest,³⁰ Wiens machtige werkzaamheid wordt beschouwd als de openbaring van het Koninkrijk Gods. Voor Johannes is de heilige Geest de Pleitbezorger (Joh 15,26), Die de gemeenschap tot de volle waarheid zal brengen (16,13). Paulus ziet de heilige Geest als de eerste aanbetaling van het Koninkrijk Gods.³¹ Dus voor Jezus, Paulus en Johannes is de Geest reeds de aanwezigheid, als teken, als instrument en als voorsmaak, van het Koninkrijk Gods dat in zijn volheid nog moet komen. De schepping is onderworpen aan een zinloos bestaan, maar de voltooiing van het Koninkrijk Gods zal de schepping verlossen uit de slavernij der vergankelijkheid (Rom 8,20-21).

43. De hoop op het Koninkrijk vormt een spiritualiteit die is vleesgeworden in christelijke gemeenschappen en in het persoonlijk leven van mensen. Het zijn de Kerk en de Geest die uitroepen: “Kom, Heer Jezus!” (Apk 22,20). Deze spiritualiteit omvat sacrament (Mc 14,25), gebed (Mt 6,9-13) en andere elementen. De vroege christenen baden: *Marana tha*, Onze Heer, kom! (1Kor 16,22), met de implicatie “met Uw Koninkrijk in zijn volheid, in Uw macht en glorie, in ons hart, in ons leven, in onze kerk en in onze wereld”.

44. Het gebed bij uitstrek voor het Koninkrijk is het Onze Vader, dat een verlangen uitdrukt naar de voltooiing van de redding en de verlossing. Het kan dienen als model voor ieder christelijk gebed, en wordt verder gekenmerkt door vier eigenschappen: medelijden, hartstocht, verantwoordelijkheid en dankbaarheid. Gebed

voor het Koninkrijk geeft uiting aan medelijden met de mensen in deze wereld die lijden, aan hartstocht dat Gods wil aangaande gerechtigheid en vrede mag geschieden, en aan bereidheid onze bescheiden maar waarachtige verantwoordelijkheid op ons te nemen in het bijdragen aan de voorbereiding voor Gods gave van het Koninkrijk. Dankbaarheid wordt tot uitdrukking gebracht in de erkenning dat het Koninkrijk niet op de eerste plaats van ons is, maar zijn oorsprong vindt in Gods initiatief. Zo wordt de hoop op het Koninkrijk het belangrijkste doel van het gebed.

45. De bijbel legt ook verband tussen de kerk en het Koninkrijk. Deze relatie blijft een moeilijk terrein, waar theologen worstelen om enige helderheid en enig evenwicht te bereiken, in het licht van Schrift, Traditie en ervaring. Mt 16,17-19 stelt expliciet dat er een relatie is tussen Koninkrijk en kerk, dat Petrus de sleutels van het Koninkrijk zal bezitten. Sommige exegeten denken dat Mt 16, 17-19 slaat op doorlopend leiderschap in de kerk; voor anderen slaan deze verzen op een belofte aan de historische Petrus en aan hem alleen.

46. De geheimen van het Koninkrijk worden aan Jezus' leerlingen geopenbaard (Mt 13,10-12). De kerk is de nieuwe gemeenschap, geënt op Gods verbondsrelatie met Israël (Rom 11,17-24). In beide Testamenten luidt de verbondsformule: “Ik zal jullie God zijn en jullie mijn volk”, of “Ik zal met u zijn, en gij zult bij Mij zijn”.³² Deze formule vindt zijn eschatologische vervulling in het Nieuwe Verbond in Christus, het volk Gods, de kerk. De kerk is het volk Gods, geroepen consequent te leven volgens de waarden van het Koninkrijk, hetgeen hen dikwijls in

30. Mt 12,27, parallel: Lc 11,20; vgl. Hnd 1,6-8.

31. 2Kor 1,22; 5,5; Ef 1,13-14.

32. Bijvoorbeeld Lv 26,11-12; Ez 37,27; 2Kor 6,16; Mt 1,23; 18,20; 28,20; Lc 1,28.

conflict met de wereld kan brengen. Paulus geeft, in de context van een uitleg van het Doopsel, uiting aan dit stoutmoedige inzicht: “Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus” (Gal 3,28). De kerk, als vertegenwoordiger van de verzoening, is het teken van Gods nieuwe schepping (2Kor 5,16-20). Als verzoening wordt gezien vanuit het perspectief van de door Paulus gestichte gemeenschappen, dan vormt rechtvaardigheid op het terrein van etniciteit, economie en de man-vrouw verhouding een belangrijk deel van de ervaring van verlossing. Het breken van de ketenen van het onrecht, het bevorderen van verzoening en vergevende liefde zijn tekenen van de aanwezigheid van het Koninkrijk Gods. De kerk als volk van God openbaart het verborgen reddingsplan van God (Ef 3,3-10); 1Kor 2,6-10). De kerk moet worden gezien in het perspectief van Gods plan tot redding, dat zich in principe uitsrekt tot alle mensen en tot de schepping als geheel (Rom 8,22-23; 1Tim 2,3-4).

47. Het viere van het Koninkrijk Gods gebeurt op de allereerste plaats in de eredienst en de sacramenten. In het breken van het brood (1Kor 11,23-26); Mc 14,12-26) en in het Doopsel (Rom 6,1-11; Mt 28, 18-20) wordt de hoop van de gemeenschap op het Koninkrijk ervaren als een tastbare realiteit. In de eredienst en de sacramenten viert en ervaart de gemeenschap dat het Koninkrijk doorbreekt in het leven van de gemeenschap, waardoor deze wordt gemachtigd en toegerust voor de missie het Koninkrijk te dienen.

2. Geschiedenis en Traditie

48. Niet alleen biedt het Nieuwe Testament alle betekenissen met betrekking tot

het Koninkrijk Gods, die in de voorafgaande alinea's zijn geschetst, maar de verdere geschiedenis van de kerk toont ook een panorama van visies aangaande Gods heerschappij. Deze weerspiegelen de context waarin christenen zich op verschillende tijden en plaatsen hebben bevonden. Zij die bijvoorbeeld leefden in een tijd waarin ze omwille van hun geloof werden vervolgd, hadden de neiging te benadrukken dat het Koninkrijk tot het hiernamaals behoort, terwijl zij die leefden in een situatie waar het lidmaatschap van de kerk werd bevorderd als element van burgerlijke identiteit, de dienst van het Koninkrijk konden zien als het vestigen van een christelijke maatschappij hier op aarde. Onze discussies over deze geschiedenis hebben zich vooral toegespitst op de tijd van de kerkvaders en de eeuwen na de protestantse Reformatie.

2.1. De tijd van de kerkvaders en daarna

49. In de tijd van de kerkvaders is het niet altijd mogelijk materiaal te vinden dat rechtstreeks correspondeert met vragen die wij vandaag de dag hebben met betrekking tot het Koninkrijk en de verhouding daarvan tot kerk en samenleving. Teksten die rechtstreeks zijn gewijd aan het Koninkrijk beperken zich voornamelijk tot de verschillende commentaren op de relevante passages uit de Schrift, zoals Mc 14,25: “Ik verzeker jullie: ik zal niet meer van de vrucht van de wijnstok drinken tot de dag komt dat ik er opnieuw van zal drinken in het koninkrijk van God”, of 1Kor 15,20-28 (v. 24: “En dan komt het einde en draagt Hij het koninkschap over aan God, de Vader, na hij alle heerschappij en elke macht en kracht vernietigd heeft”). Patristische visies op de christelijke hoop kunnen ook worden onderzocht in de hoeveelheid literatuur

die is voortgekomen uit de patristische gewoonte commentaren te schrijven op het Onze Vader (“Uw Rijk kome”) en de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel (“aan Zijn Rijk komt geen einde”). Ofschoon de kerkvaders zelden het onderwerp van de kerk rechtstreeks aan de orde stellen, kunnen we een verbazingwekkende hoeveelheid ecclesiologische inzichten uit hun geschriften halen. Die betreffen het wezen, de missie en de structuur van de kerk, en zouden kunnen worden ingedeeld onder de vier kenmerken die in het Credo worden genoemd: één, heilig, katholiek en apostolisch. Hoewel systematische verhandelingen zeldzaam zijn, biedt de patristische literatuur een schat aan beelden die inzicht geven in het mysterieuze wezen van de kerk, zoals het schip waarvan de mast het kruis is, de kapitein Christus en de voortdrijvende wind de heilige Geest, op de reis naar het Koninkrijk.

50. We kunnen in de patristische literatuur verschillende kenmerkende visies onderscheiden wat betreft het Koninkrijk Gods en de relatie tot de kerk. Er is een sociale visie die de komst van het Koninkrijk verwacht aan het einde der tijden, als – zoals verwoord in de theologie van Paulus – het heelal in Christus onder één hoofd zal worden gebracht, een standpunt dat door de heilige Irenaeus van Lyon aan het einde van de tweede eeuw werd verdedigd. Volgens deze visie ziet de kerk uit naar de volheid van het Koninkrijk in het historische proces aan het einde van de geschiedenis. Er is ook een visie die de nadruk legt op het streven naar persoonlijke volmaaktheid, ontwikkeld door de kerkvaders Clemens en Origenes, uit Alexandrië, in het eerste deel van de derde eeuw. Toen er verdraagzaamheid kwam en het christendom ten

slotte in de vierde eeuw staatsgodsdienst werd, ontwikkelde Eusebius van Caesarea een theologie van de geschiedenis die het Koninkrijk althans ten dele gerealiseerd zag in het harmonieuze samengaan van kerk en staat, dat opkwam onder Constantijn en dat, in verschillende vormen, vele eeuwen lang zou blijven bestaan. De heilige Augustinus daarentegen vond het noodzakelijk degenen die het christendom de schuld gaven van de plundering van Rome door de barbaren in het eerste deel van de vijfde eeuw, van repliek te dienen met het schrijven van zijn langste boek, *De Stad Gods*, dat een interpretatie van het Koninkrijk biedt die we ecclesiologisch zouden kunnen noemen. Het Koninkrijk is nu aanwezig in deze wereld in de kerk, de hemelse stad, die in een voortdurende strijd verwickeld is met de zondige aardse stad. De kloosterbeweging, zoals weergegeven in de laatste woorden van de ‘Proloog’ van *De Regel van St. Benedictus*, had tot doel christenen te helpen geduldig te delen in het lijden van Christus, door de trouwe inachtneming van een speciale leefwijze, opdat zij ook zouden “delen in Zijn Koninkrijk”.

51. In een latere periode werd het afleggen van de kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid beschouwd in relatie met het Koninkrijk, als getuigenis van het feit dat Christus’ heerschappij niet beperkt is tot deze wereld maar een vervulling belooft die het genot van de goederen van het aardse leven overtreft. Deze verschillende manieren om zich een voorstelling te maken van het Koninkrijk en zijn verhouding tot Kerk en samenleving hielden stand gedurende de Middeleeuwen en zelfs daarna nog, waarbij wellicht de tendens het Koninkrijk te identificeren met de kerk het vaakst de kop weer op stak. Maar er waren ook minder-

heidsstandpunten, die een andere kijk op de geschiedenis en op de relatie tussen Koninkrijk en kerk bevorderden, vertegenwoordigd door figuren zoals Joachim van Fiore en de spirituele franciscanen in de dertiende en veertiende eeuw, of de anabaptisten van de radicale hervorming in de zestiende eeuw. De anabaptisten meenden dat het evangelie een radicale scheiding van de obstakels van 'de wereld' vereiste, en ook van een Kerk die in hun ogen corrupt was geworden door zich te compromitteren met de wereldse samenleving. Hun beweging werd daarom als subversief beschouwd en dikwijls door zowel katholieke als gereformeerde autoriteiten met geweld onderdrukt.

2.2 Protestantse Reformatie en katholieke Reformatie

52. Het scherpe bewustzijn van en het herhaalde onderricht over Gods soevereiniteit van Calvijn heeft vorm gegeven aan de wijze waarop de gereformeerde kerken het Koninkrijk verstaan. De hele schepping staat onder het gezag en de voorzienigheid van God, ook de heel gewone activiteiten van het alledaagse leven; geestelijke en godsdienstige toewijding is niet beperkt tot een afzonderlijk en afgescheiden gebied, terwijl het zichtbare en sociale leven tot een ander terrein behoort. Gelovigen beleven hun roeping als christen niet alleen in de kerk maar ook in de seculiere sferen van het politieke en economische leven. Ethische vorming in overeenstemming met de waarden die Christus in de Schriften heeft verkondigd, zouden de leden van de kerk ertoe moeten brengen te handelen op een wijze die leidt tot een samenleving, geordend langs de lijnen van Gods plan en doel met de schepping. De sociale orde moet worden omgevormd door het evan-

gelie. Bij deze taak moet de kerk een essentiële rol spelen, maar die rol wordt nederig en realistisch vervuld, in een poging gehoorzaam te zijn aan de soevereiniteit van God. Deze fundamentele overtuigingen hebben de gedachte en de praktijk van de verschillende gemeenschappen van de gereformeerde traditie in de erna volgende eeuwen gevormd. Ze komen bijvoorbeeld tot uitdrukking in het protest van de 'monarchomachen' tegen het opkomende koninklijke absolutisme in de zestiende eeuw in Frankrijk en in het beroep van de Schotse 'Covenanters' op de 'Kroonrechten van de Verlosser' in de zeventiende eeuw. In het Engelse en Noord-Amerikaanse puritanisme van dezelfde periode overheerste het beeld van een 'goddelijke gemenebest', samen met het idee dat iedere individuele ziel een slagveld is tussen God en de duivel en dat iedere uitverkorene moet groeien in heiligheid volgens de stadia van een *ordo salutis*. In ieder persoonlijk christelijk leven zijn dan stadia te onderscheiden, zoals de daadwerkelijke roeping, rechtvaardiging, aanneming, heiliging, reddend geloof, bekering, goede werken, volharding van de heiligen, verzekering van genade en verlossing. Deze puriteinse erfenis van de oude kerk inspireerde weer het methodisme en andere heiligingsbewegingen. Het motief van het Koninkrijk verscheen later elders, zoals in de evangelische reveils, die ontstonden in de achttiende eeuw, daarna in de volgende generaties in de voornamelijk Noord-Amerikaanse Social Gospel Beweging. Hier mogen ook genoemd worden negentiende-eeuwse hymnen zoals 'Thy Kingdom! On bended Knee the Passing Ages Pray' ('Uw Rijk kome! Zo bidden geknield de voorbijgaande eeuwen') en de hernieuwde belangstelling voor eschatologie, gewekt door het negentiende-eeuwse millenarisme.

53. De katholieke verkondiging van en reflectie over het Koninkrijk Gods heeft sinds de zestiende eeuw een aantal verschillende vormen aangenomen. Middels de Catechismus van het Concilie van Trente, een bron voor fundamentele christelijke vorming die tot ver in de twintigste eeuw is gebruikt, werden de katholieke gelovigen ingeleid in de verschillende dimensies van het Koninkrijk die we vinden in de Schriften, het Credo en het Onzevader. Zo werd het Koninkrijk gezien als komende aan het einde der tijden, maar ook als op de een of andere manier reeds aanwezig in de kerk en in de harten en zielen van individuele gelovigen. Katholieke theologen van de achttiende en de negentiende eeuw onderzochten de ethische of morele benadering voor het begrijpen van het Koninkrijk, waarbij ze de kerk zagen als een instantie die de bekering en de groei in deugd bevordert en zo helpt de omvorming van de wereld tot het Koninkrijk Gods voor te bereiden. De sociale leer van paus Pius XI tussen de beide wereldoorlogen van de twintigste eeuw was voornamelijk gebaseerd op de overtuiging dat duurzame vrede en sociaal welzijn alleen zouden kunnen worden bereikt door het aanvaarden van de heerschappij van de Vrededorst. Om dit te bevorderen, stelde Pius XI het feest van Christus Koning in, een liturgische ontwikkeling met brede oecumenische weerklank.

54. Het verhaal van de manier waarop christenen het Koninkrijk Gods verstaan en dat aan de kerk relateren, kwam op een kritisch keerpunt met het exegetische werk van Johannes Weiss en Albert Schweitzer, aan het begin van de twintigste eeuw. Hun redenering dat Jezus een Koninkrijk heeft verkondigd dat eigenlijk nog moet komen, opende de weg voor

een herwaardering van standpunten die het Koninkrijk al te zeer hadden geïdentificeerd met de kerk of het grotendeels hadden geassocieerd met de morele volmaaktheid van gelovigen en de omvorming van de samenleving. Sindsdien wordt bij de wijze waarop het Koninkrijk in verband wordt gebracht met de kerk, of met de ethische omvorming van individuen en van de samenleving, meer rekening gehouden met het feit dat het Koninkrijk Gods het werk van God is, waarin kerkelijke en morele medewerking in een meer bescheiden licht moet worden gezien.

2.3 De twintigste eeuw

55. Voor katholieken werd een belangrijke stap met betrekking tot de aandacht voor het Koninkrijk gezet met het Tweede Vaticaans Concilie, waarbij een aantal van de belangrijkste inzichten van bijbelwetenschap en theologie uit de 20ste eeuw in het kerkbeeld werden geïntegreerd. Het Concilie presenteert de oorsprong en de missie van de Kerk in termen van het Koninkrijk (vgl. *Lumen gentium*, 5). De *Pastorale Constitutie over de Kerk in de wereld van deze tijd* plaatst het christelijk handelen om de menselijke samenleving te verbeteren nadrukkelijk in de context van het Koninkrijk: “Al moet de aardse vooruitgang dus zorgvuldig worden onderscheiden van de groei van het rijk van Christus, toch is hij in het rijk van God ten zeerste betrokken, in zoverre hij kan bijdragen tot een betere ordening van de mensengemeenschap” (*Gaudium et spes*, 39). Het bepleiten van sociale verbetering mag het transcendente doel van de christelijke gemeenschap niet verduisteren: “De eigen zending die Christus aan de Kerk heeft toevertrouwd, is niet van politieke, economische of sociale aard: want

het doel dat Hij haar heeft gesteld, is godsdienstig van aard. Maar toch vloeien juist uit deze godsdienstige zending een opdracht, licht en krachten voort die bij de inrichting en versteviging van de maatschappij volgens de goddelijke wet goede diensten kunnen bewijzen” (*Gaudium et spes*, 42). Het Koninkrijk wordt zelfs gepresenteerd als het uiteindelijke principe dat de missie van de Kerk in en voor de wereld regelt: “Terwijl de Kerk de wereld helpt en van die wereld veel ontvangt, streeft zij naar dit ene, namelijk dat het rijk van God moge komen en het heil van de gehele mensheid werkelijkheid mag worden” (*Gaudium et spes*, 45).

56. De nieuwe context die is geschapen door het Tweede Vaticaans Concilie en door de oecumenische beweging heeft bijgedragen tot het ontstaan van een kenmerkende benadering van theologie bedrijven, die zeer veel aandacht besteedt aan het Koninkrijk. Het Koninkrijk Gods kreeg de rol van hermeneutische sleutel in de bevrijdingstheologie, die ontstond in de jaren '70 van de vorige eeuw in ontwikkelingslanden, in het bijzonder in Latijns-Amerika. De bijna wanhopige economische, sociale en politieke situatie van de meeste mensen in deze landen leidde tot een andere lezing van de belangrijkste thema's van de bijbel, zoals de Exodus, de oproep van de profeten tot gerechtigheid en het thema van het Koninkrijk in het Nieuwe Testament. Deze grote aandachtspunten van de bijbel kregen een nieuwe betekenis in een context die leek op degene waarin ze oorspronkelijk waren opgeschreven: troosteloze armoede, onderdrukking, afhankelijkheid en grote onrechtvaardigheid. Onderdrukte mensen kregen het gevoel dat het Woord van God rechtstreeks tot hen gesproken werd, dat het op hun situatie sloeg en hun

nieuwe hoop en moed gaf om hun situatie onder ogen te zien en er iets aan te doen. Het Koninkrijk Gods werd ervaren niet als een abstract idee of een symbool, maar op de eerste plaats als een uitgangspunt voor actie, die opriep tot verandering en tot betrokkenheid van allen die de kracht ervan in hun leven wilden toelaten. “Het koninkrijk van God bestaat niet uit woorden, maar uit kracht” (1Kor 4,20). De kerkelijke basisgemeenschappen, die een belangrijke bron vormden van waaruit de bevrijdingstheologie zich ontwikkelde, zijn gebedsgemeenschappen. Door het Woord van God samen te vieren en er in gebed over na te denken komen zij tot de ervaring dat het Koninkrijk onder hen aanwezig is en tot het begrip dat Jezus' boodschap van het Koninkrijk actieve betrokkenheid vraagt in de strijd voor gerechtigheid en vrijheid voor medemensen. De Bisschoppensynode van 1971 noemde actie ten behoeve van gerechtigheid en deelname aan de omvorming van de wereld een “constitutieve dimensie van de verkondiging van het evangelie” (*Justice in the World*, 6).

57. Bevrijdingstheologie vond ook weerklank onder de gereformeerde kerken in Latijns-Amerika en elders. Een vooraanstaand (doch ook controversieel) voorbeeld is de zogenaamde *Cuban Confession* van 1977, die klassieke thema's van de christelijke theologie combineerde met impulsen afgeleid van een kritische, Marxistische analyse van de samenleving. Op een breder front is een van de meest levendige stromingen in de gereformeerde theologie over de gehele wereld gedurende de laatste 50 jaar ook gedreven door besef van de politieke dimensie van de christelijke verkondiging wat betreft sociale en economische onrechtvaardigheid, rassendiscriminatie,

bedreigingen van de vrede en ecologische vernietiging. Achteraf gezien is de *Theologische Verklaring van Barmen* in 1934 een belangrijke mijlpaal op de weg van deze nieuwe bewustwording geweest. Dit manifest van de Duitse 'Bekennende Kirche' (belijdende kerk) was, toegegeven, op zich geen politieke verklaring tegen het Nationaal Socialisme. Het was veel eerder een theologische uitdaging aan diegenen in de Kerk (de 'Duitse Christenen') die ernaar streefden de Duitse Protestantse Kerk tot instrument van de Nazi ideologie te maken. De voornaamste auteur was de protestantse theoloog Karl Barth en de verklaring wordt in de gereformeerde familie steeds meer gezien als een belangrijk modern belijdenisgeschrift. In de context van het Derde Rijk had de verklaring helaas niet veel invloed; in veel andere contexten is deze echter wel gehoord en heeft zij weerklank gevonden in de tweede helft van de twintigste eeuw en later – bijvoorbeeld in de Zuid-Afrikaanse *Confession of Belhar* (Belijdenis van Belhar) (1986) tijdens de laatste jaren van de apartheid, en meer recent in 2004, in de *Accra Confession* (Belijdenis van Accra), aangenomen door vertegenwoordigers van kerken bij de Algemene Vergadering van de WARC.

58. Deze kwesties zijn zeer belangrijk geweest in het werk van de WARC en elders in de gereformeerde familie. Onder de gereformeerde theologen was op dit gebied Jürgen Moltmann een invloedrijk denker. Zijn geschriften combineren centrale thema's van de christelijke theologie, zoals de christologie, de leer van de Drie-eenheid, het thema van de schepping en de boodschap van het Koninkrijk Gods, met een gevoel van hedendaagse en op de toekomst gerichte politieke, sociale en ecologische verantwoordelijk-

heid, en bieden veel raakvlakken met werk in de rooms-katholieke en andere tradities. Een bijzonder positief aspect van zijn theologie is dat die niet ten prooi valt aan de oude tweedelingen tussen 'Faith and Order' (geloof en kerkorde) en 'Life and Work' (leven en werk), of tussen 'theoretisch' en 'contextueel' denken. Door theologie te beschouwen als 'kritische reflectie over *praxis*' wordt aandacht besteed aan centrale en fundamentele theologische thema's en perspectieven, die beslissend zijn voor die reflectie maar ook in het licht van de *praxis* opnieuw doordacht moeten worden.

59. Het onderzoek naar deze interpretatiegeschiedenis door middel van onze dialoog onthult iets van de diversiteit van de wijze waarop het Koninkrijk Gods en de relatie ervan tot de kerk en tot de wereld in de christelijke tradities wordt verstaan. Bovendien erkennen we eerlijk dat het concept van het Koninkrijk soms verwrongen is om doelen te dienen die in strijd zijn met de gerechtigheid en de vrede die inherent zijn aan Gods heerschappij. Tijdens de kruistochten bijvoorbeeld, werd geweld gebruikt om het Heilig Land te heroveren, waarbij ellende en lijden het lot werd van de burgerbevolking, waaronder christenen. In een latere tijd werd de rechtmatige poging het evangelie te brengen aan hen die het nog niet hadden gehoord, op afschuwelijke wijze misbruikt door mensen die hun eigen koloniale plannen wilden doorvoeren.

60. Uit dit overzicht komen ten minste twee observaties naar voren die in het bijzonder relevant zijn voor het huidige stadium van onze dialoog en voor dit rapport. Op de eerste plaats hebben we er met opzet voor gekozen niet alleen het bijbelse getuigenis dat relevant is voor

ons thema te onderzoeken, maar ook geschriften uit latere periodes, in het bijzonder uit de patristische periode en uit de tijd na onze scheiding. Zowel gereformeerden als rooms-katholieken zien het gezag van nabijbelse getuigen als gerelateerd aan hun trouw aan het geïnspireerde Woord van God in de Schrift, ofschoon we nog geen overeenstemming hebben bereikt over de mate van dat gezag. Op de tweede plaats hebben we er in het huidige stadium van onze dialoog met opzet voor gekozen speciale aandacht te besteden aan de manier waarop context een conditionerende factor vormt voor de christelijke gedachte en praktijk, vooral wat betreft het handelen van de kerk in dienst van de komst van het Koninkrijk in zijn volheid. 'Context' moet niet worden gezien als eenvoudigweg een 'plaats'; 'context' kan zelfs slaan op de geest van een tijdperk, die de hele wereld zou kunnen omvatten. Aandacht voor context hoeft geen historisch of cultureel relativisme te impliceren met betrekking tot het christelijk geloof aangaande het Koninkrijk Gods en de rol van de kerk als Gods instrument om het Rijk naderbij te brengen. Het overzicht in dit hoofdstuk suggereert dat de historische en culturele setting waarin de christelijke gemeenschap zich bevindt een belangrijke rol zal spelen in het onderscheiden van de aard en de eisen van het Koninkrijk op ieder gegeven moment en op iedere gegeven plaats.

3. Convergerende theologische perspectieven

61. In het rapport van de eerste fase van de gereformeerd-rooms-katholieke internationale dialoog wordt verklaard: "De Kerk belijdt dat Christus Zelf de drager van de boodschap is van de heerschappij van God en de bevrijding van de mens-

heid. Als de kerk uitgaat naar de wereld, als zij het evangelie brengt aan mannen en vrouwen en probeert meer gerechtigheid, meer verzoening en meer vrede tot stand te brengen, dan volgt zij slechts haar Heer in gebieden die, zonder dat wij het weten, Hem al toebehoren en waar Hij reeds anoniem aan het werk is."³³ De verkondiging en inwijding van het Koninkrijk Gods waren diep geworteld in de woorden en daden en in de Persoon van Jezus Zelf. Het Koninkrijk, reeds aanwezig in Christus, komt tot uitdrukking overal waar mensen en culturen in verhouding staan met Hem.

62. Het Koninkrijk Gods is een veelzijdige werkelijkheid, deel van dat geheimvolle plan van God voor de redding van de wereld. Het omvat verschillende spanningen of tegenstellingen: het Koninkrijk is zowel nu als in de toekomst; het leeft in de harten van individuele personen en het verandert de samenleving; het is religieus en geestelijk maar heeft wereldlijke en politieke gevolgen; het groeit geleidelijk maar kan ook plotseling doorbreken in een bepaalde gebeurtenis. Het is het werk van God, maar wordt gediend door de handelingen van mensen. Het Koninkrijk is met speciale kracht aanwezig in de kerk, waarvan de eerste leden de mensen waren die geloofden in Jezus' verkondiging van het Koninkrijk en uitgezonden werden om de Blijde Boodschap te verkondigen dat door Zijn dood en verrijzenis het Koninkrijk overweldigende werkelijkheid is geworden. Tegelijkertijd is het Koninkrijk uitgestrekter dan de kerk; het is op verborgen wijze aanwezig overal waar de Geest van de verrezen Heer individuen en gemeenschappen inspireert om te leven volgens de waarden van het evangelie. Deze diepte en complexiteit zijn inherent aan het mysterie van Gods

33. Uit *The Presence of Christ in Church and World* (1977), § 53.

heilsplan. Een adequate theologische verhandeling over het Koninkrijk zal deze spanningen erin houden.

63. Een zelfde soort evenwicht moet worden bewaard met betrekking tot het feit dat het Koninkrijk zowel gave als opgave is. Het Koninkrijk brengt op de allereerste plaats een intieme, kinderlijke verhouding met God tot stand, waarin God ons behandelt als Zijn dochters en zonen; we zijn Gods kinderen. Uit deze verticale oriëntatie volgt de horizontale verhouding, die ons tot broeders en zusters maakt. Beide relaties zijn essentieel. Onze adoptie door God en ons leven als Gods kinderen zijn beide zowel gave als opgave, evenals het ontstaan en het onderhouden van een diepe, menselijke gemeenschap onder elkaar. Er bestaat een dynamische eenheid tussen gave en opgave. De gave wordt aanvaard door het oppakken van de opgave die deze met zich meebrengt. Zo vormt het Koninkrijk menselijke relaties om. Het groeit geleidelijk naarmate mensen leren liefhebben, vergeven en elkaar dienen. Jezus heeft ons geleerd dat de gehele wet kan worden samengevat in het gebod van de liefde (vgl. Mt 22,34-40; Lc 10,25-28), en daaraan voegde Hij op de vooravond van Zijn lijden toe: “Ik geef jullie een nieuw gebod: heb elkaar lief. Zoals ik jullie heb liefgehad ... Aan jullie liefde voor elkaar zal iedereen zien dat jullie mijn leerlingen zijn” (Joh 13,34-35; vgl. 15,12). Over deze passage schreef paus Johannes Paulus II in *Redemptoris missio*, 15: “Het wezen van het Rijk is daarom de gemeenschap van alle mensen met elkaar en met God” Het Koninkrijk kan ook worden beschreven in termen van bevrijding en redding; het bevrijdt van zonde en dood op zo'n manier dat het zowel de fysieke als de geestelijke aspecten van het mense-

lijk leven beïnvloedt. Zo is het Koninkrijk bedoeld om het dagelijks leven van mensen aan te raken en te verbeteren, zoals het openbare leven van Jezus Zelf aantoonde. Het is niet op de eerste plaats een concept, maar een oproep tot waarachtige omvorming van persoonlijk en sociaal leven in de context waarin mensen leven.

64. Het Koninkrijk dat Jezus verkondigde levert de context om de essentie en de missie van de kerk te verstaan. Zoals de 'Faith and Order' commissie in 1990 stelde in het studiedocument *Church and World* (Kerk en Wereld), in Hoofdstuk III 8:

De kerk is dat deel van de mensheid dat ertoe gebracht is in steeds grotere mate de bevrijdende waarheid van het Koninkrijk voor alle mensen te aanvaarden, te bevestigen en te erkennen. Het is de gemeenschap van hen die de aanwezigheid van het Koninkrijk ervaren en de uiteindelijke vervulling ervan werkzaam verwachten. De kerk is daarom geroepen om te leven als de kracht in de mensheid, waardoor getuigd wordt dat God hernieuwing, rechtvaardigheid, gemeenschap en redding voor alle mensen wil. Begiftigd met de gaven van de heilige Geest en voortdurend gesterkt door Christus' woord en sacrament, wordt de kerk door God gezonden om in en voor deze gebroken wereld van het Koninkrijk te getuigen en het te verkondigen, door woord en daad, leven en lijden, zelfs lijden tot de dood. In deze missie is de kerk de nieuwe gemeenschap van hen die bereid zijn het Koninkrijk te dienen, omwille van de glorie van God en het welzijn van de mensheid. In zoverre dit gebeurt, is de kerk een doeltreffend teken, een werktuig van God in deze tijd (*aion*).

In dit perspectief kan men zeggen dat het Koninkrijk en de kerk niet identiek zijn. Het Koninkrijk is al waarachtig aanwezig in de kerk, en toch reikt het verder dan de kerk, als de bestemming van de hele schepping. De kerk is bedoeld om de vestiging van het Koninkrijk te bevorderen, als een profetisch teken en een doeltreffend werktuig in de handen van God.

65. Dit betekent dat christenen actief zijn in het bevorderen van gerechtigheid, bevrijding van de onderdrukten, vrede en bescherming van het milieu, en samenwerken met allen die deze waarden koesteren. Het Koninkrijk is daarom een reden tot verdere dialoog en samenwerking met de vertegenwoordigers van andere godsdienstige tradities en met alle mensen die streven naar een menselijker wereld, onder Gods heerschappij en gekenmerkt door het soort gedrag waarover Jezus spreekt als Hij het Koninkrijk in woord en daad verkondigt. Het christelijk geloof sluit anderen niet uit van de zorg en het handelen van God; christenen verheugen zich juist over het feit dat God onder alle mensen aanwezig is en dat de vruchten van de heilige Geest bij de volgelingen van vele geestelijke wegen te vinden zijn. Als mensen van andere godsdiensten, of zelfs mensen zonder geloof, streven naar het verminderen van menselijk lijden, opkomen voor de rechten van de onderdrukten, doeltreffende reacties bepleiten met betrekkingen tot crises zoals natuurrampen, hongersnood, de pandemie van HIV en AIDS, vrede en verzoening koesteren en regeringen en organisaties oproepen de zorg voor onze planeet te bevorderen, dan zijn die onze partners. Vanuit ons christelijk geloof willen wij gehoorzamen aan Christus' bevel: "Zoek eerst het Koninkrijk Gods." Wij werken dankbaar in solidariteit samen met anderen die

sommige van de hier genoemde doelen nastreven. Dat opent de weg voor een meer creatieve dialoog en voor samenwerking met aanhangers van wereldgodsdiensten, evenals met iedereen die tracht de waarden van Gods heerschappij te bevorderen.

Hoofdstuk II

Getuigen van het Koninkrijk: drie verhalen uit verschillende contexten

66. Bij het onderzoeken van het bijbelse getuigenis aangaande het Koninkrijk Gods en de inzichten en commentaren van schrijvers over dit thema uit de christelijke geschiedenis, is het duidelijk dat gereformeerden en katholieken heel veel gemeenschappelijk kunnen zeggen. Dit bijbelse materiaal en de inzichten die door de eeuwen heen verworven zijn vormen belangrijke bronnen voor christenen die in de complexe wereld van nu proberen te leven naar de waarden van het Koninkrijk.

67. Het is duidelijk dat het zoeken naar eenheid meer is dan een intellectuele inspanning. Voortgang in dialoog moet vergezeld gaan van een zich verdiepende gemeenschap in het leven van de kerken, want "uit vernieuwing van geest, zelfverloochening en onbelemmerde schenking van liefde wordt het verlangen naar eenheid geboren en tot rijpheid gebracht".³⁴ En soms vormt een groeiende solidariteit onder christenen een sterke aansporing om te zoeken naar verdere vooruitgang in de theologische dialoog.

68. In deze geest richten we ons nu op drie verhalen die een wezenlijk onderdeel uitmaken van dit rapport. Anders dan de

34. Tweede Vaticaans Concilie, *Decreet over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging*, 7.

systematische reflectie in hoofdstuk I, die ook kenmerkend zal zijn voor de volgende hoofdstukken, willen de nu volgende verhalen er ons op het juiste moment aan herinneren dat de trouwe toehoorders van Christus' verkondiging van het Koninkrijk (vgl. Mc 1,14-15) hun overtuigingen aangaande het Koninkrijk van vrede en gerechtigheid meebrengen in een labyrint van menselijke complexiteit – het onbeschrijflijke mengsel van historische, sociale, culturele, politieke en religieuze factoren in iedere samenleving. Ieder verhaal beschrijft de verschillende en dikwijls moedige wijzen waarop leden van onze christelijke gemeenschappen hebben geprobeerd volgens de waarden van het Koninkrijk te leven. Zelfs onder ingewikkelde omstandigheden, met vreselijke conflicten, in gevaar, en met angst voor gewelddadige vergelding of zelfs de dood, hebben ze geprobeerd de waarden van het Koninkrijk in hun situatie in stand te houden.

35. Onze gezamenlijke commissie betuigt van harte dankbaarheid voor de welwillende gastvrijheid ons verleend door de *Mohawk Community at Grand River United Church* en ook voor de persoonlijke verhalen die bij deze gelegenheid met ons gedeeld werden. We danken de Eerwaarde Dan Manning en de ouderlingen van de Grand River Church.

36. Data vrijgegeven door de Canadese regering op 13 mei 2003, als onderdeel van de nationale volkstelling van 2001.

69. Een belangrijke ontwikkeling in ieder van de gevallen is dat, terwijl gereformeerden en katholieken in eerste instantie ieder op hun eigen manier de kernkwestie het hoofd trachtten te bieden, ze er ten slotte toe kwamen dat gezamenlijk te doen. Daardoor ontwikkelden ze een nieuwe manier om weerstand te bieden aan het anti-koninkrijk, namelijk de kracht van het gezamenlijk getuigen voor de waarden van het Koninkrijk Gods. Daardoor ervoeren ze het belang van de oproep zichtbaar één te zijn in Christus omwille van het helen van de volken.

1. Verdediging van de rechten van inheemse volken in Canada³⁵

70. In Canada bestond de uitdaging van het getuigen voor de waarden van het

Koninkrijk Gods mede uit het nemen van stappen door de kerken om de rechten van de inheemse volken te verdedigen. Canada is een heel groot land met een noordelijk klimaat. De streken langs de zuidelijke grens zijn bewoond, maar grote delen van het binnenland en het noorden zijn dun bevolkt. De Canadese samenleving is meertalig en multicultureel, een opmerkelijk mozaïek van mensen van verschillende etnische oorsprong. In het licht van de historische ontwikkeling is het land echter grondwettelijk tweetalig, met Engels en Frans als de officieel erkende talen. Volgens statistieken van de overheid beschouwt 76,6% van de bevolking zich als christen. Terwijl er meer dan dertig christelijke kerken en kerkgenootschappen in Canada zijn vertegenwoordigd, nemen er acht (katholiek, United Church of Canada, anglicaans, baptist, luthers, orthodox, presbyteriaans, pinkstergemeente) 89,2% van de christenen voor hun rekening. Meer dan de helft (56,3%) van de christelijke bevolking is lid van de Katholieke Kerk en ongeveer de helft daarvan is Franstalig.³⁶

71. Gedurende de laatste dertig jaar hebben christenen in Canada in toenemende mate gezocht naar oecumenische partners voor onderzoek en pleitbezorging op het gebied van sociale gerechtigheid. Als gevolg van deze samenwerking zijn er verschillende sociale en religieuze aandachtspunten ontstaan in een groot aantal samenwerkingsverbanden. De anglicaanse, de lutherse, de presbyteriaanse, de Rooms-Katholieke Kerk en de United Church of Canada hebben aan de meeste van deze samenwerkingsverbanden deelgenomen. Andere kerkgenootschappen, zoals de mennonieten, het Religieus Genootschap der Vrienden en het Leger des Heils hebben deelgenomen op grond van

specifieke belangstelling. Sinds juli 2001 wordt het werk van deze interkerkelijke samenwerkingsverbanden gecoördineerd door één instantie, genaamd 'Kairos: Canadese Oecumenische Initiatieven op het gebied van Gerechtigheid'.³⁷

72. De samenwerkingsverbanden op het gebied van sociale gerechtigheid hebben gezorgd voor een zeer belangrijke manier van praktische samenwerking, als instrument van de missie van de kerken om het Koninkrijk Gods te verkondigen in de Canadese context. Door deze samenwerkingsverbanden worden de kerken in Canada eerder gezien als teken en instrument van de bevrijdende wil van God. Dit verhaal zal zich nu in het bijzonder concentreren op de vorming en het mandaat van de 'Aboriginal Rights Coalition', een samenwerkingsverband dat de ervaring van christelijke missie bij de inheemse bevolking van het land weerspiegelt.³⁸ Dit lijkt een bijzonder geschikte manier om de ontwikkeling te onderzoeken van hun waardering voor en in de praktijk brengen van de waarden van het Koninkrijk Gods, en om de rol van de kerk als heraut en dienaar van dat Koninkrijk in de Canadese context beter te leren verstaan. Uit de verschillende reacties vanuit dit samenwerkingsverband blijkt duidelijk de impact van *koinonia* ecclesiology, evenals het gebruik van structurele analyse en het concept van sociale zonde.

73. Een educatief bronnenboekje, in 1995 gepubliceerd door de 'Aboriginal Rights Coalition', inventariseert de geschiedenis van de belangrijkste contacten tussen inheemse en niet-inheemse mensen in het land dat we nu Canada noemen.³⁹ De tekst vermeldt dat vóór de komst van de Europeanen het land werd bewoond door verschillende inheemse volkeren met hun

vele verschillende talen, culturen en geestelijke tradities. In juli 1534 behelsde het contact van Jacques Cartier in Gaspé met de Confederatie van Iroquois ondermeer een presentatie van de christelijke leer. Na een onderbreking van meer dan zeventig jaar begon Jesse Fleche in 1610 met missionair werk onder de Mi'kmaq. De eerste verhoudingen tussen de Europese kolonisten en de inheemse volkeren werden gekenmerkt door handelsovereenkomsten, gemengde huwelijken en militaire verdragen. Deze verhouding werd geformaliseerd in verdragen tussen verschillende Europese vorsten en inheemse volkeren die elkaars onafhankelijkheid en soevereiniteit erkenden. De 'Two Row Wampum Treaty' van 1613, tussen de Iroquois en de Nederlanders, geeft uitdrukking aan dit begrip van twee naties op parallelle wegen: "de een gaat niet voor de ander uit en snijdt evenmin de ander de pas af."

74. Een periode van kolonisatie en het sluiten van verdragen begon met de *British Royal Proclamation* van 1763, die verklaarde: "Inheemse volken hebben recht op de landen die zij traditioneel bewonen; zij mogen niet gemolesteerd of gestoord worden op hun land zonder dat er formele verdragen gesloten zijn; alleen de Kroon heeft het gezag dergelijke overeenkomsten te sluiten ten behoeve van de kolonisten." In 1867 gaf de *British North America Act* exclusieve jurisdictie over "Indianen en land dat gereserveerd is voor Indianen" aan de federale regering van het nieuwgevormde Canada. Van 1871 tot 1921 werd in een reeks genummerde verdragen (#1-#11) onderhandeld over landoverdracht door de *First Nations* (de inheemse bevolking) van West-Ontario via Alberta tot aan de *Northwest Territories*. Van ongeveer 1850 tot begin

37. *Kairos* definieert zichzelf als een coalitie van Canadese kerken, kerkelijke instanties en religieuze organisaties, die zich wijden aan een gelovig antwoord op Gods oproep tot eerbied voor de aarde en gerechtigheid voor de volken van de aarde. Samen met partners en in de gemeenschap gebaseerde netwerken, werkt *Kairos* aan de volgende thema's: rechten van inheemse volken, sociale ontwikkeling in Canada, ecologische gerechtigheid, opvoeding en opwekking, universele economische gerechtigheid, internationale mensenrechten.

38. Sinds de vestiging van *Kairos* werkt de voormalige Coalitie voor de Rechten van Inheemse Volken binnen de grotere instantie als een aparte programmacommissie. Onder de nieuwe naam Comité voor de Rechten van Inheemse Volken zijn er nu meer leden, waaronder ook niet-kerkelijke vertegenwoordigers. Gedurende de laatste jaren heeft het Comité voortdurend geprobeerd samen te werken met nationale en

vervolg noten op blz. 26

regionale organisaties van Inheemse Volken, zoals de *Assembly of First Nations*, de *Native Women's Association of Canada*, de *(Be) First Nations Summit*, de *Union of BC Indian Chiefs*, de *Association of Manitoba Chiefs*, de *Chiefs of Ontario*, de *Atlantic Policy Congress of First Nations Chiefs*, de *Federacy of Mainland Mi'kmaq*.

39. Coalitie voor de Rechten van Inheemse Volken, *The Sacred Path: A Journey of Healing for Canadian Churches and Aboriginal Peoples* (Ottawa, 1995), 6-9.

40. Coalitie voor de Rechten van Inheemse Volken, 'The Royal Commission on Aboriginal Peoples', in: *Indigenous Perspectives of Jubilee* (Ottawa, 1999), 23.

41. Een standpunt dat wordt bevestigd in twee pauselijke bullen: *Inter Caetera* van Alexander VI in 1453 en *Sublimus Deus* van Paulus III in 1537. Calvijns opvatting over een universeel religieus bewustzijn (*divinitatis sensum*) en over het *imago Dei* biedt een soortgelijke

vervolg noten op blz. 27

jaren '70 van de vorige eeuw werden er door de federale regering zogenaamde *Residential Schools* opgericht, beheerd door vier belangrijke christelijke denominaties. Deze scholen droegen bij tot assimilatie, een actiepunt van de regering en in het Witboek van 1969 als officieel beleid aangemerkt. Kerken en inheemse volken keerden zich hevig tegen dit beleid en wisten te voorkomen dat het tot wet werd verheven. Tegen de tijd dat de *Royal Commission on Aboriginal Peoples* in november 1996 met een rapport in zes delen kwam, werd erkend dat "assimilatiebeleid veel kwaad heeft aangericht en een erfenis van gebrokenheid heeft nagelaten, die inheemse individuen, gezinnen en gemeenschappen heeft aangetast".⁴⁰ In feite was het doel van het assimileren van de inheemse volken in de Canadese samenleving het uitroeien van inheemse talen, culturen en spiritualiteit.

75. Verwacht had mogen worden dat missionarissen, die geloofden in de fundamentele eenheid van het menselijk ras en de universaliteit van Gods heilsaanbod, een hoogstaand beeld zouden hebben gehad van de geestelijke potentie van inheemse volken.⁴¹ Maar deze theologische overtuiging vertaalde zich niet in een positieve waardering van de feitelijke geestelijke staat van de mensen die ze ontmoetten. Inheemse praktijken, die werden beschouwd als ongeloof of afgoderij, moesten worden vervangen door toewijding aan Christus.⁴² Bovendien waren de protestantse en katholieke missionarissen, terwijl ze probeerden het door hen gewenste doel te bereiken, zelf verwickeld in een conflict dat veel dieper ging dan alleen maar concurrentie tussen de verschillende denominaties. Beide partijen waren er namelijk van overtuigd dat de andere de Indianen in het verderf voerde.

In een sfeer van wederzijdse vijandigheid brachten de missionarissen hun verderekingen van protestantse ketterij of katholiek bijgeloof op inheemse bekeerlingen over.⁴³

76. Zoals eerder opgemerkt (hoofdstuk I, nr. 30) is het Koninkrijk Gods zowel gave als opgave. De opgave "bestaat uit het streven om te leven volgens alle ethische instructies van het Nieuwe Testament, van de Bergrede/Vlakterede (Mt 5-7; Lc 6) tot aan de aansporingen in de brieven (bijvoorbeeld Rom. 12-15)". Aan het eind van de jaren '60 en het begin van de jaren '70 van de vorige eeuw kwamen kerken tot de erkenning dat er een radicale verandering moest plaats vinden in de historische relatie met inheemse volken, van wie velen tot de kerk behoorden. Op basis van de solidariteit die blijkt uit anglicaanse en rooms-katholieke reacties op het Witboek over Indiaans Beleid van de federale regering, gepubliceerd in 1969, zou deze nieuwe relatie ondermeer politieke actie betreffende sociale, economische, milieu gerelateerde en culturele kwesties moeten inhouden. De nieuwe nadruk van de kerk op dit punt werd des te dringender toen verschillende ondernemingen samen gingen werken met regeringen om energieprojecten te ontwikkelen, waarbij de inheemse volken weer niet bij het proces van besluitvorming werden betrokken.

77. Het *Inter-Church Project on Northern Development*, ofwel Project Noord, werd gelanceerd door de anglicaanse en de Rooms-Katholieke Kerk en door de United Church of Canada, op 1 september 1975.⁴⁴ De lutherse kerk in Amerika – afdeling Canada – het mennonitisch Centraal Comité en de presbyteriaanse kerk in Canada sloten zich hier in 1976 bij aan. De

Raad van de Christian Reformed Churches in Canada, het Religieus Genootschap der Vrienden (Quakers) en twee katholieke kloosterordes, de jezuiten en de oblaten, kwamen er in de volgende jaren ook bij. Er werd een programma voor onderzoek, communicatie en onderwijs aangeboden om de kerken te helpen de activiteiten van noordelijke inheemse volken te ondersteunen bij hun strijd voor gerechtigheid en het regelen van hun aanspraken op land; tevens werden de volken in zuidelijk Canada uitgedaagd betrokken te raken bij creatieve actie aangaande ethische kwesties op het gebied van de noordelijke ontwikkeling.

78. In maart 1987 besloten de deelnemende kerken en kerkelijke instellingen het Project Noord voor een jaar op te schorten om het te herzien en te herstructureren. Na een uitgebreid proces van consultatie en evaluatie werd in december 1988 de *Aboriginal Rights Coalition* (ARC) gelanceerd. Gebaseerd op een gedecentraliseerd model, omschrijft de ARC zichzelf als “een coalitie van kerken en kerkelijke instellingen die samenwerken in een verband met zowel inheemse (politieke) organisaties en regionale netwerkgroepen”.⁴⁵ Met de nadruk op consultatie, medewerking en netwerken, constateert de ARC dat er een ontwikkeling is “van een interkerkelijke groep naar een coalitie van drie partners die samen beslissingen nemen en het werk uitvoeren: kerken, netwerkgroepen die het werk aan de basis in het hele land doen, en inheemse partners”.⁴⁶

79. Middels het programma van publieke scholing en actie, bevordert het ARC de steun aan inheemse volken op sommige zeer belangrijke gebieden: het bereiken van rechtvaardige regelingen in zaken

betreffende het recht op land; verbetering van economische en politieke ontwikkeling; verankering van historische rechten in de Canadese grondwet; het terugdraaien van de uitholling van fundamentele sociale rechten van de inheemse volken en gemeenschappen; het streven naar verzoening tussen inheemse volken en alle lagen van de Canadese samenleving; het verhelderen van de morele en geestelijke basis voor actie wat betreft rechtvaardigheid betreffende inheemse kwesties; het verzet tegen industriële of militaire projecten die bepaalde inheemse gemeenschappen bedreigen, evenals het milieu.

80. Hoewel ARC een indrukwekkende geschiedenis heeft wat betreft actie aangaande gerechtigheid in inheemse kwesties en er zich duidelijk op toelegt een eezamer relatie te bewerkstelligen tussen de inheemse en niet-inheemse volken van Canada, staat de coalitie nog steeds voor ernstige uitdagingen. Inheemse organisaties hebben, dikwijls met de hulp van professionele adviseurs, veel van de voormalige rollen van de kerken overgenomen. Toch is zorg voor gerechtigheid voor inheemse volken de oudste kwestie op het gebied van mensenrechten in Canada en de ARC moet wegen vinden om de basis van solidariteit breder te maken dan een kleine kern van activisten. Twee specifieke uitdagingen hebben zich tot nu toe aangediend: 1) het identificeren van de structurele banden tussen inheemse gemeenschappen en andere sectoren van de Canadese samenleving; 2) het onderzoeken van de theologische en geestelijke dimensies van engagement aangaande kwesties van gerechtigheid voor de inheemse bevolking. Als er met deze uitdagingen niets wordt gedaan, zal het onmogelijk zijn te komen tot wat de Canadese

basis voor de waardigheid van alle schepselen voor Gods aanschijn. Zie bijvoorbeeld *Institute of the Christian Religion*, 1.3.1. In zijn *Commentaar op Johannes* (1.5) schrijft Calvijn: “Het licht hetwelk nog in de verdorven natuur is overgebleven, is in hoofdzaak tweërlei. Want allen is nog aangeboren eenig zaad der religie, en in de tweede plaats is in hun geweten nog ingegrift een onderscheiding van goed en kwaad” [Ned. vertaling G.L. Goris, Kampen, 1908, p. 21].

42. John Webster Grant, *Moon of Wintertime: Missionaries and the Indians of Canada in Encounter since 1534*, Toronto, 1984, 229.

43. Voor een beschrijving van de manier waarop christelijke prediking tot verdeeldheid kan leiden, zie Grant, 255, 201. Aan het einde van de 19de eeuw was de grote meerderheid van de inheemse volken in Canada in ieder geval in naam christen. Volgens de volkstelling van 1991 noemde 51% van de inheemse bevolking van het land (470.000

vervolg noten op blz. 28

mensen) zich katholiek, 34% noemde zich protestant, 13% had geen godsdienst en 2% behoorde tot andere godsdiensten.

44. De informatie voor deze paragraaf is ontleend aan Peter Hamel, 'The Aboriginal Rights Coalition', in: Christopher Lind and Joe Mihevic, *Coalitions for Justice* (Ottawa, 1994), 16-36.

45. *The Sacred Path: A Journey of Healing*, in: a.w., 30.

46. A.w., 3; deze ontwikkeling heeft zich onder Kairos voortgezet en versterkt.

47. We erkennen dankbaar de waardevolle bijdragen aan onze dialoog in 2001 door prof. Dirk Smit, die een studie presenteerde onder de titel: 'On Learning to Speak? A South African Reformed Perspective on Dialogue', en door dr. Stuart C. Bate o.m.i., met een studie onder de titel: 'What Does it Mean that the Church is the Instrument of the Kingdom of God in the South African Context: A Catholic Perspective'.

vervolg noten op blz. 29

kerken noemen een rechtvaardige verhouding met de inheemse volken van Canada.

81. Van de wederzijdse vijandigheid in de achttiende en negentiende eeuw, zijn de kerken gevorderd tot oecumenische samenwerking. Hun gemeenschappelijke poging een nieuw verbond met de inheemse volken te sluiten weerspiegelt de betrokkenheid op *koinonia*, de erkenning dat herstelde relaties wezenlijk zijn voor de komst van het Koninkrijk Gods. Het Koninkrijk Gods wordt erbij betrokken als een soort spiegel van de omvorming die God in de harten van de mensen zal bewerken: een nieuw verbond, een nieuw volk dat het verbond zal beleven zoals God het vanaf het begin heeft bedoeld. In deze context lijkt het duidelijk dat het concept van het Koninkrijk als ideale samenleving, gekenmerkt door gelijkheid, gerechtigheid en vrijheid, aanvaard is. Zij die betrokken zijn bij deze coalities zien het Koninkrijk Gods als een oproep tot wereldhervormende acties.

2. De apartheid in Zuid-Afrika onder ogen zien⁴⁷

82. In Zuid-Afrika is de strijd om te leven in het licht van het Koninkrijk Gods op bijzondere wijze verbonden geweest met de strijd tegen de apartheid. Een krachtig mengsel van filosofische, culturele, sociale, juridische en economische factoren heeft bijgedragen tot wat bekend werd als *apartheid*.⁴⁸ Hoewel de geschiedenis van rassenonlusten, discriminatie en rassenscheiding teruggaat tot het begin van de Nederlandse kolonisatie van Zuid-Afrika, kan niet worden ontkend dat de christelijke pogingen tot missionering een integraal deel uitmaken van dit verhaal.⁴⁹

83. Meer dan een eeuw lang speelde de Nederduits Gereformeerde Kerk een beslissende rol in de pogingen de apartheid in Zuid-Afrika op theologische gronden te rechtvaardigen. In 1855 weigerden blanke kerkgangers in een Nederduits Gereformeerde gemeente op het platteland samen met zwarte christenen aan te gaan aan het Avondmaal. De synode die in 1857 werd gehouden besloot dat het "verkieslijk en schriftuurlijk" was dat alle gelovigen zouden deelnemen aan dezelfde eredienst en tot dezelfde gemeente behoren. Waar echter deze maatregelen "als gevolg van de zwakheid van sommigen" de christelijke zaak belemmerden, konden christelijke privileges worden genoten in aparte gebouwen en zelfs in aparte instellingen. De geschiedenis heeft aangetoond dat de zwakheid van sommigen de norm voor velen werd.

84. In 1881 werd een aparte kerk, de Nederduitse Gereformeerde Sendingskerk (NGSK), opgericht voor gekleurde christenen, en in de loop van de twintigste eeuw zouden er nog een aantal volgen, allemaal gescheiden naar ras of etniciteit. Ofschoon deze kerken beschouwd werden als *dochters* van de Nederduits Gereformeerde Kerk, was er geen zichtbare of structurele eenheid onderling. In feite kwamen de (blanke) leden van de Nederduits Gereformeerde Kerk langzamerhand tot de overtuiging dat het hebben van aparte kerken voor ieder volk de schriftuurlijke norm was en dus de expliciete wil van God.⁵⁰ Dit kerkelijke beleid zou later de religieuze basis vormen voor de apartheidsideologie, en vanaf 1948 voor het officiële apartheidsideologie. De Nederduits Gereformeerde Kerk deed in stijgende mate een beroep op de regering apartheidswetten in te voeren.⁵¹

85. Zoals hierboven gezegd (hoofdstuk I, nr. 30), spreekt de bijbel er nooit over dat wij het Koninkrijk Gods *bouwen*. Christenen zijn eerder geroepen tot nederiger taken, zoals het “verwijderen van obstakels die de komst van het Koninkrijk Gods belemmeren, bijvoorbeeld situaties van ongerechtigheid”; mensen voorbereiden op het Koninkrijk, “door godsdienstig en moreel onderricht, en door gebed. Op deze wijze *verhaasten* we de komst (2Pe 3,12).” In de decennia na 1948 was er in kerkelijke kringen groeiende oppositie tegen de apartheidsideologie, zowel in Zuid-Afrika als in de bredere oecumenische beweging.⁵² De oppositie tegen de apartheid in de Nederduits Gereformeerde kerkfamilie bereikte in 1982 een kritisch punt, en weer ging het om het Avondmaal. Op de Conferentie van de WARC in Ottawa, weigerden tien zwarte christenen van de zogenaamde ‘dochterkerken’ in de Nederduits Gereformeerde kerkfamilie deel te nemen aan de officiële Avondmaalsviering. De reden was simpel. Het zou leugenachtig zijn dit in een oecumenische context wel te doen, terwijl ze in Zuid-Afrika van de Tafel des Heren in de Nederduits Gereformeerde Kerk waren uitgesloten. Na een lange discussie erkende de Algemene Vergadering van de WARC dat de *apartheidstheologie* in Zuid-Afrika een crisis vormde voor de christelijke traditie zelf. Het probleem, zo erkende men, lag ten diepste in de overtuigingen en theologische standpunten die de praktijk van de apartheid rechtvaardigden, maar tegelijkertijd in strijd waren met het diepste wezen van het evangelie van Christus.

86. De Algemene Vergadering van de WARC besloot dat apartheid om drie redenen een zonde was: apartheid was gebaseerd op de antichristelijke aanname dat mensen niet met elkaar verzoend kunnen

worden; apartheid werd toegepast middels structuren die aan blanken exclusieve privileges toekenden ten koste van zwarten; en apartheid was de oorzaak van onderdrukkende onrechtvaardigheid en ondraaglijk lijden voor de meerderheid van de mensen in Zuid-Afrika. Zo verklaarde de Vergadering: “Deze situatie vormt een *status confessionis* voor onze kerken, hetgeen betekent dat wij die beschouwen als een kwestie waarover men niet diepgaand van mening kan verschillen zonder de integriteit van onze gemeenschappelijke belijdenis als gereformeerde kerken in gevaar te brengen. Apartheid is een zonde en de morele en theologische rechtvaardiging ervan is een karikatuur van het evangelie en, in de hardnekkige ongehoorzaamheid aan het Woord van God, een theologische ketterij.”⁵³ Als gevolg hiervan zag de Algemene Vergadering zich genoodzaakt twee kerken als lid van WARC te schorsen, waaronder de Nederduits Gereformeerde Kerk – een beslissing die overigens de wettelijke bevoegdheden volgens de WARC statuten te boven ging.

87. Na ontvangst van het rapport van de Ottawa Conferentie, verklaarde ook de Synode van de NGSK een *status confessionis* met betrekking tot de theologische rechtvaardiging van apartheid. Er was een historisch moment aangebroken. Na decennia van theologisch gekrakeel en debat, moest de Synode duidelijk stellen waarom nu werd beweerd dat de waarheid van het evangelie zelf op het spel stond. Hieruit kwam de *Belijdenis van Belhar* voort, een authentieke uiting van gereformeerde christelijke overtuiging aangaan de eenheid van de Kerk, de verzoening van volken met God en met elkaar, gerechtigheid en vrede, en gehoorzaamheid aan het Woord van God. De

48. Apartheid was het beleid van rassenscheiding in de Republiek van Zuid-Afrika, traditioneel gesteund door de Nationalistische Partij, en later ook door andere rechtse groeperingen. Onder dat beleid kregen verschillende rassen verschillende rechten. In de praktijk was het een systeem van blanke suprematie, terwijl de zwarten niet vertegenwoordigd waren in het Algemeen Parlement.

49. Deze ideologie heeft verschillende wortels: ideeën onder de Boeren over scheiding naar ras, cultuur en godsdienst, voortkomend uit een gevoel van nationale uniciteit; Britse liberale noties van indirect bestuur; de zorg om de werkgelegenheid te beschermen, bevorderd door blanke werknemers om hun status te behouden tegenover een groot en goedkope proletariaat, om er maar drie te noemen.

50. In die tijd lazen theologen van de Nederduits Gereformeerde Kerk de bijbel als een bijbel van apartheid, waarin ze vonden dat de God de ‘Maker van Scheidingen’

vervolg noten op blz. 30

is. In het begin had God bijvoorbeeld het licht van het donker gescheiden, de wateren boven van de wateren beneden, het land van de zee, en zo meer, en dat alles om aan te geven dat scheiding – *apartheid* – het plan van de schepping was. Toen God de mensen opdroeg “vruchtbaar te zijn en talrijk te worden” bedoelde Hij dat ze vruchtbaar moesten zijn en zich verdelen in gescheiden groepen, stammen of naties.

51. Na de verkiezingsoverwinning van 1948 nam de nationalistische regering een aantal zeer specifieke apartheidswetten aan, waaronder de Wet op het verbod van gemengde huwelijken, de Wet op de bevolkingsregistratie, de Ontuchtwet, de Groepsgebiedenwet, de Wet op het voorkomen van illegale nederzettingen, de Wet op bevordering van Bantoezelfregering en de Wet op Bantoeonderwijs. De bedoeling van deze wetten was het scheiden van blanke en zwarte leefgebieden, onderwijsvoorzieningen en sociale omgang. Banen waren ook afhankelijk van ras.

vervolg noten op blz. 31

leden van de NGSK aanvaardden het ontwerp van de belijdenis met enthousiasme. Gedurende een periode van vier jaar bestudeerden kerkgemeenschappen het document en rapporteerden schriftelijk of zij het ontwerp aanvaardbaar achtten als hun geloofsbelijdenis. Pas nadat dit traject helemaal was doorlopen aanvaardde de Synode van 1986 de *Belijdenis van Belhar* officieel als een belijdenis van de NGSK.

88. Nu begon er een nieuwe fase. Als gereformeerde kerk kon de NGSK pas stellen dat zij de *Belijdenis van Belhar* werkelijk had aanvaard, als het duidelijk werd dat de inhoud van de belijdenis inderdaad invloed had op hun spiritualiteit en hun leven. Het traject dat doorlopen moest worden veroorzaakte een hernieuwd gevoel van identiteit, en gaf de NGSK ook een nieuw gevoel van roeping. In 1986 besloot de Synode de dialoog aan te gaan met andere leden van de Nederlands Gereformeerde kerkfamilie op basis van de *Belijdenis van Belhar*. Tijdens de allereerste ontmoeting van vertegenwoordigers van de NGSK en afgevaardigden van de (zwarte, Afrikaanse) Nederlands Gereformeerde Kerk in Afrika (NGKA), spraken de afgevaardigden van de laatstgenoemde kerk onmiddellijk hun verlangen uit de *Belijdenis van Belhar* als hun eigen belijdenis te aanvaarden. Met andere woorden, de *Belijdenis van Belhar* vormde de basis voor de eenwording van de NGKA en de NGSK. Op 14 april 1994 ontstond de *Uniting Reformed Church in Southern Africa*.⁵⁴

89. Naarmate de tegenstand tegen de apartheid in de jaren '80 van de vorige eeuw militanter werd, vond zwart bewustzijn en zwarte theologie weerklank bij steeds meer christenen in Zuid-Afrika.

Onder leiderschap van Steve Biko, tot zijn dood in 1977, terwijl hij gevangen werd gehouden door de veiligheidspolitie, ontwikkelde de zwarte-bewustzijnsbeweging een theologische analyse van de klassenonderdrukking en de bevrijdingsstrijd temidden van de apartheid. Door de term *zwart* te herdefiniëren als een klassenaanduiding in plaats van een rassenaanduiding, streeden aanhangers van de zwarte theologie voor bevrijding van de slavenmentaliteit die door de apartheid ingescherpt was. Het kan geen verbazing wekken dat de anti-apartheid theologen steeds meer gingen putten uit de bronnen van de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie voor hun kritische analyse van het geïnstitutionaliseerde geweld van onderdrukking. Midden in de volksofstand en de onderdrukking daarvan door de staat in 1985, bracht een oecumenische groep theologen het *Kairos Document* uit, als kritische reflectie op de relatie tussen het christendom en het geweld in de Zuid-Afrikaanse situatie. Dit document onderscheidde drie soorten theologie: theologie van de staat, theologie van de Kerk en profetische theologie. Terwijl er een theologie van de staat was ontwikkeld om het huidige regime te rechtvaardigen, steunde een theologie van de Kerk stilzweigend het regime door persoonlijke vroomheid, neutraliteit en geweldloosheid te belijden. De *Kairos* van Zuid-Afrika eiste echter een *profetische* theologie die een rechtstreekse uitdaging vormde voor zowel de onrechtvaardige staat als de neutrale positie van het officiële kerkbeleid. Door te stellen dat de ketterij, zondigheid en morele onrechtmatigheid van apartheid van christenen eisten dat ze zich tegen de staat zouden keren en de staat niet gehoorzamen, juist om God te gehoorzamen, droegen de *Kairos* theologen in hoge mate bij tot een profetische

stellingname.⁵⁵ Het was duidelijk dat de gereformeerde kerkfamilie op alle fronten, internationaal en plaatselijk, intellectueel en geestelijk, ernaar streefde dat de “goddeloze en weerzinwekkende positie van de apartheid zou worden vernietigd”.⁵⁶ Zo werkten de gereformeerde christenen om obstakels uit de weg te ruimen voor de komst van het Koninkrijk Gods.

90. De Katholieke Kerk streed ook tegen de apartheid in een poging dit grote obstakel voor de komst van het Koninkrijk Gods te vernietigen. Voor het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-65), identificeerde de katholieke ecclesiologie de Kerk dikwijls met het Koninkrijk Gods. Als gevolg van dit soort identificatie, werkte de kerkelijke praktijk in Zuid-Afrika toe naar het vestigen van een alternatieve samenleving waarin katholieken zouden kunnen leven. Daarom werd er gezorgd voor scholen, ziekenhuizen en andere dienstverlening, vooral in de blanke nederzettingen, zodat katholieken in staat werden gesteld de sociale diensten die ze nodig hadden in een katholieke wereld te vinden.⁵⁷ Deze tendens om een alternatieve samenleving te vormen werd in hoge mate versterkt door het veelvuldig voorkomen van een zeer anti-katholieke houding en het gevoel van dreiging en vervreemding dat katholieken ervoeren in de Zuid-Afrikaanse samenleving, waar het zogenaamde *Roomse Gevaar* een officieel probleem was voor de calvinistische ethos van de regerende Nationalistische Partij. In de notulen van de bijeenkomst van de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie (South African Catholic Bishops' Conference – SACBC) in 1957 staat bijvoorbeeld vermeld dat “de regering reeds vastbesloten was dat de Katholieke Kerk niet groter mocht worden dan vijf procent van de

bevolking”.⁵⁸ Een vergelijkbaar doel om een alternatieve samenleving te vormen was te vinden in de Katholieke Missiekerk,⁵⁹ maar gebrek aan middelen was er de oorzaak van dat niet alle terreinen van het leven door de Kerk geregeld konden worden, en daarom kreeg onderwijs de grootste nadruk en werd het belangrijkste instrument van de missionaire activiteit. In 1953 voerde de Katholieke Kerk het beheer over 15% van alle zwarte scholen, hetgeen veruit de meest zichtbare katholieke aanwezigheid in de samenleving was.

91. Na Vaticanum II maakte de zich ontwikkelende ecclesiologie duidelijker verschil tussen de Kerk en het Koninkrijk Gods. Rond 1980 ontstond er een nieuwe fase in het katholieke engagement in de Zuid-Afrikaanse samenleving. De concepten *Gods Plan met de Samenleving* en *Het Plan van de Kerk om Gods wil te doen* werden de gangbare theologische begrippen die de Zuid-Afrikaanse hiërarchie gebruikte in de officiële communicatie. In 1989, na tien jaar overleg en planning, namen de bisschoppen voor de Kerk in Zuid-Afrika het pastorale plan *Community Serving Humanity* (Gemeenschap die de Mensheid dient) aan.

92. Twee belangrijke redenen leidden tot het pastorale plan. Ten eerste had Vaticanum II een herwaardering van missie en dienstwerk over de gehele wereld gelanceerd, waar de vergadering van de Bisschoppensynode van 1974, die in Rome werd gehouden en die zich vooral richtte op evangelisatie, op doorging. Dit bracht er de Zuid-Afrikaanse bisschoppen toe opdracht te geven tot het opstellen van een eigen overzicht van de toenmalige evangelisatie in Zuid-Afrika. Het voornaamste probleem van de Katholieke Kerk werd maar al te duidelijk: in een land met

52. Binnen de Nederlands Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika probeerden een paar vooraanstaande theologen, zoals Beyers Naudé, de apartheid te weerleggen door de nadruk te leggen op de *eenheid* van de mensheid in zowel Kerk als samenleving. Naudé werd uit zijn ambt gezet en leidde gedurende de jaren '70 van de vorige eeuw het Christelijk Instituut, dat inspiratie voor het verzet tegen de apartheid ontleende aan de strijd van de *Bekennende Kerk* (Belijdende Kerk) in nazi-Duitsland. Zie P. Walshe, *Church versus State in South Africa: the Case of the Christian Institute* (Maryknoll, N.Y., 1983).

53. J.W. de Gruchy and C. Villavicencio (eds.), *Apartheid is a Heresy* (Grand Rapids, Mich., 1983).

54. De term ‘uniting’ werd opzettelijk gekozen om een onvoltooid proces aan te geven, evenals de hoop dat andere kerken zich zouden aansluiten bij dit belijdend proces.

55. Zie C. Villavicencio, *Between*

vervolg noten op blz. 32

Christ and Caesar: Classic and Contemporary Texts on Church and State (Grand Rapids, Mich., 1986), 259-269; ook D. Van der Water, 'A Legacy for Contextual Theology: Prophetic Theology and the Challenge of the *Kairos*', in: M. Speckman and L. Kaufmann (eds.), *Towards an Agenda for Contextual Theology: Essays in Honour of Albert Nolan* (Pietermaritzburg, 2001), 33-64.

56. P. Walshe, 221.

57. S.C. Bate, 'The Church under Apartheid', in: J. Brain and P. Denis (eds.), *The Catholic Church in Contemporary South Africa* (Pietermaritzburg, 1999), 12-13.

58. Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie 1957:26 Notulen; ook J.W. de Gruychy, 'Catholics in a Calvinist Country', in: A. Prior, *Catholics in Apartheid Society* (Kaapstad, 1982), 67-82.

59. In deze periode kon men twee verschillende kerken onderscheiden: een 'kolonistenkerk' voor de blanken en een 'missiekerk' voor de zwarten. Hoewel een overkoe-

vervolg noten op blz. 33

een voornamelijk zwarte bevolking was de structuur van de Kerk buitenlands en blank. Ten tweede werd de sociale en politieke situatie steeds ernstiger na het studentenoproer in Soweto, op 16 juni 1976.⁶⁰ Een proces van overleg en toenevend inzicht, waarin katholieken uit heel zuidelijk Afrika werden betrokken, leidde ten slotte tot het pastorale plan. Dit plan schetste vier hoofddoelen voor de Kerk: zich laten inspireren door de manier waarop Vaticanum II de Kerk omschrijft, als volk van God, geroepen tot heiligheid van leven; in contact staan met de realiteiten van het leven in Zuid-Afrika; duidelijk zichtbaar zijn als een gemeenschap die de mensheid dient; zich toeleggen op de voortdurende vorming van alle leden van de Kerk volgens de visie die in deze thema's tot uitdrukking wordt gebracht.

93. In 1985 gaf de Theologische Adviescommissie van de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie een rapport uit onder de naam *The Things that Make for Peace* (Datgene wat tot vrede leidt). In een onderzoek naar de moraliteit van geweld in de Zuid-Afrikaanse context, daagde het rapport de Kerk uit haar politieke en sociale verantwoordelijkheden onder ogen te zien: "Het is de taak van de Kerk om Gods zorg en leiding op het terrein van de politiek te brengen en niet de indruk te wekken dat God alleen te vinden is in religieuze aanbidding of persoonlijke relaties. Jezus Zelf toonde dit soort zorg toen Hij niet alleen persoonlijke redding predikte, maar de komst van het Koninkrijk Gods."⁶¹ Het Koninkrijk dat Jezus bracht in Zijn prediking vestigt een nieuwe orde. Bovenal openbaart Gods heerschappij zich door het bevrijden van mensen uit iedere vorm van onderdrukking en door hen te inspireren samen te leven in vrijheid en vrede.

94. Een ander belangrijk aspect van de

katholieke kerkelijke praktijk in Zuid-Afrika had betrekking op protest door zowel clerus als leken tegen onrechtvaardige wetten. Middels een serie van zeven Pastorale Brieven protesteerden de bisschoppen tegen apartheid en daagden de regering uit door een beroep te doen op de katholieke sociale leer, die duidelijke morele normen biedt voor zowel naties als de internationale gemeenschap. De hermeneutische sleutel van deze brieven is menselijke waardigheid en het principe van de apartheid wordt veroordeeld als een intrinsiek kwaad.⁶² Menselijke activiteiten moeten gericht zijn op het licht van het evangelie en nationalistische aspiraties kunnen daarom nooit het uiteindelijke criterium zijn op grond waarvan doelen worden bepaald.⁶³ Het document van de bisschoppen *Call to Conscience* (Beroep op het geweten), uitgegeven in 1972, betekende een verschuiving richting solidariteit met de armen, in het bijzonder met de slachtoffers van het apartheidsbeleid. De hiërarchie verliet grotendeels het standpunt dat werd vertegenwoordigd door de blanke samenleving en ging in de richting van een totale betrokkenheid op de berooiden in de Zuid-Afrikaanse samenleving. In dit document, en ook in latere, werden zaken aan de orde gesteld als eerlijk loon, onderwijs en een meer op de praktijk gerichte respons.

95. Met het document *Declaration of Commitment on Social Justice and Race relations within the Church* (Verklaring van Betrokkenheid bij Sociale Gerechtigheid en Rassenverhoudingen in de Kerk), in 1977 uitgegeven door de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie, raakte de leiding van de Katholieke Kerk actiever betrokken bij de strijd tegen de apartheid. Het actieplan omvatte onder meer het veranderen van kleinerende sociale hou-

dingen en gewoonten, het bevorderen van hogere posities voor zwarte Zuid-Afrikanen in de Kerk en het werken aan pastoraal overleg, met deelname van een zwarte meerderheid, voor toekomstig beleid aangaande kerkelijk leven en apostolaat. Groepen voor gerechtigheid en vrede ontstonden in bisdommen door het hele land en een nationale Commissie voor Gerechtigheid en Verzoening, opgericht door de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie, stimuleerde in hoge mate katholieken die betrokken wilden worden bij de strijd om gelijkheid. Een van de eerste katholieke bewegingen die betrokken raakte bij kwesties van gerechtigheid was de *Young Christian Workers* (Kristelijke Arbeidersjongeren – KAJ). Deze beweging werd in de eerste helft van de jaren vijftig van de vorige eeuw in Zuid-Afrika geïntroduceerd en raakte snel betrokken bij arbeiderskwesties. Het gevolgde trainingsprogramma van gestructureerde groepsbijeenkomsten en studieweekends was zeer doeltreffend in het voortbrengen van goede leiders, van wie velen uiteindelijk functies zouden bekleden in vakbonden.

96. Net zoals de gereformeerden het probleem van intern racisme onder ogen moesten zien, zo veroorzaakte de steeds sterkere stellingname van de Katholieke Kerk tegen apartheid het ontstaan van katholieke groepen die op deze verandering tegen waren. Al in 1957 benoemde het Vaticaan de eerst zwarte bisschop van een diocees. Sommige blanke katholieken van dat diocees protesteerden onmiddellijk tegen een *niet-Europeaan als bisschop van Europeanen*. Zo'n houding was in de kolonistencultuur, de *South African way of life* (Zuid-Afrikaanse levenswijze) genoemd, heel gewoon onder blanken, onder wie zogenaamd 'goede katholie-

ken'. Er ontstonden groepen zoals de *Catholic Defence League* (Katholiek Verdedigingsverbond), die beweerden dat de strijd van de Kerk tegen de apartheid beïnvloed werd door Marxistische filosofie en communistische instanties. Zij beschouwden het Koninkrijk Gods als een bovennatuurlijke werkelijkheid en de praktijk van de Kerk als zuiver godsdienstig, alleen betrokken op de eredienst. In 1979 gaf de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie een verklaring uit, gericht tegen dergelijke activiteiten. In 1988 werd een bomaanslag gepleegd op het kantoor van de Bisschoppenconferentie.

97. Hoewel hierboven de gereformeerde en de katholieke reactie apart zijn behandeld, zou het heel verkeerd zijn de indruk te wekken dat de twee gemeenschappen los van elkaar hebben gehandeld. Het lijkt geen twijfel dat de strijd tegen de apartheid kerken dichterbij elkaar heeft gebracht. Het groeiende besef van een gedeeld doel onder christenen bracht mensen en organisaties tot samenwerking in vele projecten. De *Diakonia Ecumenical Agency* in Durban is hiervan waarschijnlijk een van de beste voorbeelden. Bij de sociale programma's en trainingen van *Diakonia* waren christenen van vele denominaties betrokken in een poging het hoofd te bieden aan de sociaal-politieke crisis van de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw. De verschillende kerkelijke conferenties, zoals die in Cottesloe (1960) en Rustenburg (1990), gaven christelijke leiders de gelegenheid ideeën uit te wisselen en nader tot elkaar te komen in visie en praktijk. Deze eenheid van overtuiging werd dikwijls versterkt in marsen, vele waarvan leidden tot confrontatie met de politie, evenals in meer gestructureerde evenementen, zoals de campagne *Standing for the Truth* (Voor de waarheid

pelende katholieke eenheid werd aangemoedigd, was er in de praktijk sprake van twee aparte groepen met aparte doelstellingen, cultuur en praxis.

60. Hier wordt gerefereerd aan de studentenonlusten die plaats vonden in de Transvaals-Afrikaanse township Soweto, waar enige honderden mensen werden gedood tijdens protestacties tegen het onderwijs van Afrikaans op school. Voor velen markeert deze dag het begin van de laatste fase van de strijd tegen de apartheid. *Youth Day*, 16 juni, is nu een jaarlijkse vrije dag in Zuid-Afrika.

61. *The Things that Make for Peace: A Report to the Catholic Bishops and the Church in Southern Africa from the Theological Advisory Commission of the Southern African Bishops' Conference* (Pretoria, 1985). Een commentator beschrijft dit document als het "intellectuele hoogtepunt" van de Theologische Advies Commissie van de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie, zie: A. Egan, 'Catholic Intellectuals', in: J. Brain

vervolg noten op blz. 34

and P. Denis eds.,
The Catholic Church in Contemporary South Africa (Pietermaritzburg, 1999), 341.

62. Brief uit 1957.

63. Brief uit 1960.

64. Zie bijvoorbeeld: *Relocations: the Churches' Report on Forced Removals in South Africa* (1984); de pastorale Brief van kerkelijke leiders van Natal over geweld en de vredesbesprekingen (1989), en de gezamenlijke pastorale brief van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken en de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie *Letter for Those Returning Home* (1990).

65. Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie: Plenaire Notulen januari 1987. Door dit soort samenwerking werd de Katholieke Kerk in de jaren '90 van de vorige eeuw volledig lid van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken.

staan), gelanceerd door de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken in 1988. Gedurende die periode gaven de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie en andere katholieke instellingen samen met de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken of hun niet-katholieke tegenhangers een aantal documenten uit.⁶⁴ Het belang van oecumenische samenwerking wordt tot uitdrukking gebracht in de volgende verklaring van de Bisschoppenconferentie: "Er was een uitstekende samenwerking tussen de Zuid-Afrikaanse Bisschoppenconferentie en de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken op het gebied van praktische, sociaal-economische en politieke problemen, daar beide partijen ervan overtuigd waren dat het evangelie van Jezus Christus op deze gebieden moest worden ingevoerd en beleefd, om zo de Zuid-Afrikaanse samenleving om te vormen."⁶⁵

98. Er kan nog iets worden opgemerkt aangaande de dappere strijd tegen apartheid in Zuid-Afrika, in het bijzonder met betrekking tot de plaatselijke en de universele Kerk. Over het algemeen wordt een Gereformeerde Belijdenis gemaakt door een geografisch bepaalde christelijke gemeenschap in reactie op de concrete situatie van de gelovigen in het dagelijks leven. In het geval van apartheid was er echter een veel bredere groep bij het proces betrokken. Op de vergadering van de WARC in Ottawa raakten gereformeerde christenen uit veel verschillende delen van de wereld ervan overtuigd dat de uitdaging van de apartheid in Zuid-Afrika zo urgent was en zoveel verdeeldheid veroorzaakte dat er een uur van waarheid voor de vergadering zelf was aangebroken. Daarom nam de WARC het voortouw en verklaarde de *status confessionis*, waaruit de NGSK toen conclusies trok voor de eigen context in Zuid-Afrika.

99. De betrokkenheid van de Katholieke Kerk bij het leven in Zuid-Afrika gedurende de laatste vijftig jaar weerspiegelt haar eigen zelfbeeld aangaande de wederzijdse afhankelijkheid van de plaatselijke en de universele Kerk. De plaatselijke Katholieke Kerk was sterk betrokken bij de Zuid-Afrikaanse strijd tegen apartheid en de uitdagingen waaraan deze plaatselijke Kerk het hoofd moest bieden, leverden essentiële en belangrijke missie-ervaringen op voor de universele Katholieke Kerk. De duidelijke noodzaak van een diepere inculturatie van de Kerk in plaatselijke culturen is natuurlijk het meest treffende voorbeeld.

100. Tegelijkertijd had de universele Kerk rechtstreeks invloed op de manier waarop de Katholieke Kerk in Zuid-Afrika reageerde op de moeilijke context waarin deze zich bevond. De visie van Vaticanum II op de Kerk als volk van God moedigde katholieken aan tot persoonlijk engagement in het getuigen van de waarden van het evangelie op ieder niveau van de samenleving. Het Pastorale Plan (1982) was een dappere poging om een dergelijke visie in de Zuid-Afrikaanse context in praktijk te brengen. En, geconfronteerd met racisme onder de eigen leden, benoemde het Vaticaan de eerste zwarte bisschop in een Zuid-Afrikaanse diocesis. De invloed van *Gaudium et spes* leidde tot het opzetten van Commissies voor Gerechtigheid en Vrede, die op hun beurt weer uitgangspunt werden voor katholieken die betrokken waren bij de strijd voor gerechtigheid.

101. Samengevat, voor zowel gereformeerden als katholieken, hoewel ieder met hun specifieke opvatting van ecclesiologie, lijkt het geen twijfel dat hun eigen ervaring met de universele Kerk

heeft geholpen bij het vernieuwen van de Kerk in Zuid-Afrika en aanmerkelijk heeft bijgedragen tot de wijze waarop de plaatselijke Kerk heeft gereageerd op de bedreiging die de apartheid vormde voor de geloofwaardigheid van het evangelie van Christus. Ook geldt voor zowel gereformeerden als katholieken dat de plaatselijke Kerk in Zuid-Afrika, door de poging het evangelie te beleven in een context waarin sommige van de grootste uitdagingen van de mensheid aan de orde waren, voor de universele Kerk getuigd heeft van enkele tijdloze waarheden, namelijk dat het onmogelijk is theologie en ethiek, leer en leven, belijdenis door woorden en belijdenis door daden, te scheiden. In dit oprechte gemeenschappelijke getuigenis zijn veel mensen de marteldood gestorven, anderen gevangen gezet of gefolterd, omdat zij kozen voor Christus en de waarden van het Koninkrijk. Een paar woorden uit de beroemde *Belijdenis van Belhar* kunnen tot uitdrukking brengen waar het zowel voor de gereformeerde als voor de Katholieke Kerk om ging: “De Kerk, als eigendom van God, moet staan waar Hij staat, namelijk tegen de ongerechtigheid en bij de ontrenten (...) als volgeling van Christus moet de Kerk getuigen tegen alle machten en bevoorrechten die uit zelfzucht hun eigen belang zoeken en over anderen beschikken en hen benadelen.”

3. Strijden voor Vrede in Noord-Ierland⁶⁶

102. In Noord-Ierland hebben pogingen van christenen om te leven volgens en te getuigen van de waarden van het Koninkrijk Gods het noodzakelijk gemaakt om te strijden tegen complexe factoren die geweld bevorderen. Wat betreft landschap en bevolking is Noord-Ierland rijk aan schoonheid en cultuur.⁶⁷ Voor de bui-

tenwereld is het echter voornamelijk bekend door nieuwsberichten die verslag doen van het meest verschrikkelijke geweld. Zoals de meeste politiek-religieuze conflicten, heeft ook dit conflict diepe historische wortels. De politiek van Noord-Ierland wordt beheerst door de vraag aangaande unie of afscheiding. Reeds in de dagen voordat het geweld losbarstte, werd dit politieke conflict geordend langs duidelijk religieuze lijnen als een conflict tussen een heersende protestantse meerderheid, trouw aan de unie met Groot-Brittannië, en een sociaal en politiek gemarginaliseerde katholieke minderheid, die sterk geloofde in een verenigd Ierland.

103. Voor de uitbarsting van geweld in de tweede helft van de jaren zestig van de vorige eeuw stonden de protestantse en de Katholieke Kerk tamelijk onkritisch tegenover deze politiek-religieuze bondgenootschappen. Tot het begin van de jaren '70 was er geen officiële dialoog tussen de gereformeerde tradities en de Rooms-Katholieke Kerk; in het beste geval was de verhouding er een van beleefde co-existentie, in het slechtste geval was er sprake van argwaan en vijandelijkheid.

104. Aan protestantse zijde was de Rooms-Katholieke Kerk, en wat werd beschouwd als haar buitensporige invloed op de werkwijze en instellingen van de Republiek Ierland, een bron van veel angst en argwaan.⁶⁸ Het ecclesiologisch model, uitgedragen in pauselijke encyclieken zoals *Mystici corporis* en *Humani generis*, was dat van de Kerk als volmaakte samenleving.⁶⁹ Kerkelijke structuren en instellingen werden beschouwd als doorbraak van het Koninkrijk Gods in de geschiedenis. In deze context was de Kerk

66. Wij erkennen dankbaar de waardevolle bijdragen aan onze dialoog in 2002 door de Eerwaarde Timothy Bartlett (St. Mary's University College, Belfast), die een studie presenteerde onder de titel: 'The Church as Instrument of the Kingdom of God in Northern Ireland: A Catholic Perspective', en door dr. David Stevens (Algemeen Secretaris van de Ierse Raad van Kerken en Secretaris van het Ierse Interkerkelijk Beraad), die een lezing hield met de titel: 'The Church as Community of Common Witness to the Kingdom of God'.

67. Het eiland Ierland bestaat uit 32 graafschappen: De Republiek Eire wordt gevormd door de 26 graafschappen die vanuit Dublin worden geregeerd en Noord-Ierland bestaat uit de zes graafschappen die na 1921 deel bleven uitmaken van het Verenigd Koninkrijk.

68. Een interconfessionele organisatie zou later opmerken: “Een belangrijk deel van de Ierse identiteit (in de Republiek) was het katholicisme. Het

vervolg noten op blz. 36

model en de bestaanswijze van de katholieke Kerk in Ierland gedurende de 150 jaren tussen de katholieke emancipatie en het pausbezoek in 1979 waren gelegen in het idee van een katholieke samenleving als alternatief voor de vervreemde Britse (en protestantse) samenleving." Faith and Politics Group, *Transitions* (Belfast, 2000), 7.

69. *Mystici corporis*, gepromulgeerd door paus Pius XII in 1943: "De goddelijke Verlosser heeft gewild dat de door Hem gestichte vereniging van mensen een in haar soort volkomen gemeenschap zou zijn, die met alle juridische en sociale elementen is toegerust ... want de eeuwige Vader wilde dat zij [de Kerk] zou zijn 'het rijk van de Zoon Zijner liefde' (Kol 1, 13)." Ditzelfde thema vinden we weer in *Humani generis* (1950).

70. The Faith and Politics Group, *Self-Righteous Superiority as a Cause of Conflict* (Belfast, 1999), 18.

71. Joseph Ruane and Jennifer Todd, *The Dyna-*

vervolg noten op blz. 37

het Koninkrijk. Deze denkrichting tot op zekere hoogte volgend, hadden de Noordelijke Nationalisten na de verdeling in 1921 afstand bewaard ten opzichte van de Protestantse Staat en waren ze "een samenleving in een samenleving" geworden.⁷⁰ De Katholieke Kerk werd de verbindende factor in die samenleving; er was een verstrengeling van catholicisme, Ierse cultuur en politiek nationalisme.

105. Aan katholieke zijde werd de Oranje Orde gezien als de invloedrijke, verenigende macht van de op zich ongelijksoortige elementen van protestantisme en unionisme. Aangespoord door de eed "onvermoeibaar tegenstand te bieden aan de rampzalige dwalingen van Rome" en "een protestantse staat in stand te houden voor een protestants volk", bevorderde de Orde de onderlinge band tussen het unionisme en het orangisme.⁷¹ De basis voor dit verbond tussen unionisme en orangisme was een meestal onuitgesproken ecclesiologie van het Koninkrijk. De Oranje Orde werd gezien als de uitwendige politieke manifestatie en viering van het Koninkrijk Gods in Noord-Ierland, door veel protestanten beschouwd als het uitverkoren land.

106. Daarom leefden, tot aan de formele oecumenische dialoog tussen de kerken in de jaren '70, de beide gemeenschappen in Noord-Ierland hoofdzakelijk autonoom en politiek gescheiden. Doorslaggevend bij de instandhouding van deze ervaring in religieuze termen was het bestaan van twee onverenigbare ecclesiologieën, waarin ervan werd uitgegaan dat de overeenkomst tussen het Koninkrijk Gods en zichtbare structuren van kerkelijk leven min of meer direct correspondeerde met op zichzelf staande en onverenigbare kerkelijk-politieke eenheden.

107. In het evangelie van Johannes, zo hebben we al gezien (vgl. hoofdstuk I, nr. 41) "is het Jezus' missie om vrede te brengen. De boodschap van de verrezen Christus is vrede" (Joh 14,17; 16,33; 20,19). Hoe moesten de kerken dan ware instrumenten worden van het Koninkrijk Gods? Hoe moesten ze instrumenten van vrede worden? Hoe moesten ze ieder hun gemeenschap door de onverenigbare ideologieën van conflict heen leiden, naar een raamwerk van collectieve behoefte en wederzijdse afhankelijkheid?

108. Vanuit katholiek perspectief ligt de oorsprong van deze verschuiving in de ecclesiologische *aggiornamento* van het Tweede Vaticaans Concilie. Een eerdere neiging tot een geïsoleerd zelfbeeld van de Kerk werd vervangen door een diep besef van de relatie tussen Kerk en wereld. Tegelijkertijd gaf de nadruk op de Kerk als "sacrament van de eenheid van heel het menselijk geslacht" (LG 1) een nieuwe impuls aan het zoeken naar christelijke eenheid, maar ook aan constructieve dialoog met de andere wereldgodsdiensten. Voor de Katholieke Kerk in Noord-Ierland waren de implicaties van het *Decreet over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging (Unitatis redintegratio)* enorm.

109. De nieuwe oecumenische impuls en het sociale engagement waren providentieel en kwamen precies op het juiste moment. Vanaf 1969 was er een ernstige escalatie van spanning en geweld tussen de beide gemeenschappen. Het ontstaan van de werkgroep van de vier belangrijkste kerkelijke leiders in datzelfde jaar wordt beschouwd als het eerste teken van officiële samenwerking tussen Rooms-Katholiek en protestants.⁷² Met het escaleren van de onlusten werd dit een essen-

tieel getuigenis van onderlinge tolerantie en respect in een overigens wanhopige situatie. In mei 1970 leidde het werk van de vier kerkelijke leiders tot de oprichting van de *Joint Irish Council of Churches-Roman Catholic Group* (Gezamenlijke Groep van de Ierse Raad van Kerken en de Rooms-Katholieke Kerk).⁷³ Kerkleden trachtten, dikwijls met gevaar voor zichzelf, zichtbaar uiting te geven aan hun overtuiging dat het Koninkrijk Gods niet gediend wordt door conflicten en geweld tussen beide gemeenschappen. In maart 1972 nodigde de Ierse Bisschoppenconferentie vertegenwoordigers van de protestantse kerken in Ierland uit voor een gezamenlijke ontmoeting waar het hele terrein van de oecumene de revue zou passeren. De Ierse Raad van Kerken verwelkomde de uitnodiging van de katholieke bisschoppen enthousiast als “*een van de meest vooruitstrevende zetten die in Ierland waren gedaan*”. Door dit initiatief kwam in 1973 de eerste Ballymascanlon Bijeenkomst tot stand, wat later de Interkerkelijke Bijeenkomst werd, die tot op de dag van vandaag wordt gehouden.⁷⁴

110. Twee van de meest invloedrijke projecten die voortkwamen uit deze krachtige nieuwe oecumene waren de *Christmas Peace Campaign* (Kerstmis Vredescampagne) in 1974 en de Interkerkelijke Werkgroep over *Violence in Ireland* (Geweld in Ierland), die in 1976 rapport uitbracht.⁷⁵ Zulk gezamenlijk christelijk getuigenis verwoordde op profetische wijze de mogelijkheid van respect, tolerantie, vriendschap en zelfs vergeving, over de bestaande politieke, religieuze en culturele scheidslijn heen. Terwijl de politieke leiders gevangen bleven binnen de traditionele grenzen, probeerden kerkelijke leiders bruggen te bouwen tussen de plaatselijke gemeenschappen.⁷⁶

111. De uiteindelijke impact van deze pogingen op de verdere ontwikkelingen in Noord-Ierland is onmetelijk. De moeilijke kwesties van de dag werden openhartig besproken, dikwijls op pijnlijke wijze, maar nu binnen de beperkende grenzen van christelijk respect en christelijke vergeving. Het getuigt van de profetische visie, vooruitziende blik en volharding van deze verschillende kerkelijke activiteiten, dat veel van de concepten en waarden die door deze reflecties tot stand kwamen zo'n twintig jaar later zouden opduiken, zij het in meer seculiere en politieke termen, in de *Belfast Agreement* (Belfast Verdrag).⁷⁷ Een bijzonder frappant voorbeeld hiervan is te vinden in de principes voorgesteld door de Interkerkelijke Werkgroep over *Violence in Ireland*, namelijk:

- de kerken en hun leden handelen rechtvaardig binnen hun eigen gemeenschap en jegens elkaar;
- de kerken komen slachtoffers van onrecht te hulp en moedigen hun leden aan alle mogelijke rechtmatige actie te ondernemen om onrecht te overwinnen;⁷⁸
- de kerken moeten niet aarzelen direct leiding te geven aan de publieke opinie aangaande kwesties van gerechtigheid en moeten samen steun geven aan alle politieke voorstellen waardoor onrecht wordt aangevallen;
- de kerken moeten verzoening bevorderen en steunen;
- de kerken moeten alle politieke leiders aanmoedigen niet het behalen van een overwinning op hun tegenstanders als hun taak te zien, maar juist het bereiken van een rechtvaardige overeenkomst met hen, en daarom moeten ze openstaan voor ieder redelijk vergelijk dat wordt voorgesteld.

mics of Conflict in Northern Ireland: Power, Conflict and Emancipation (Cambridge, 1966), 121, 180.

72. Ian Ellis, *Vision and Reality: A Survey of Twentieth Century Irish Inter-Church Relations* (Belfast, 1992).

73. Ierse Raad van Kerken, *Annual Report*, May 1971, 6-8.

74. Iers Interkerkelijk Beraad, *Background and Development* (Belfast, 1998).

75. Interkerkelijke Werkgroep, *Violence in Ireland: A Report to the Churches* (Dublin, 1976).

76. In deze tijd ontstonden verschillende marsen, ontmoetingen en bewegingen die, direct of indirect, hun ontstaan danken aan kerkelijke inspiratie en steun. Hieronder bevinden zich de Irish School of Ecumenics, Corrymeela Community, de Cornerstone Community, de Columbanus Fellowship, de Clonard-Fitzroy Fellowship, de Assisi Fellowship, PACE, People Together, de Servite Priory, de Faith and Politics Group, de Churches Initiatives Group, Youth-

vervolg noten op blz. 38

link en een massa
gezamenlijke
vakantieprogram-
ma's voor kinde-
ren, om er maar
een paar te noe-
men.

77. Het akkoord
op Goede Vrijdag,
april 1998, geslo-
ten tussen de
politieke partijen
van Noord-Ier-
land en de Britse
en de Ierse rege-
ring en waarop
het huidige
bestuur van
Noord-Ierland is
gebaseerd. Offi-
cieel genoemd
The Agreement
(*Het Akkoord*)
wordt het meestal
aangeduid als
'Goede Vrijdag-
akkoord' of
'akkoord van
Belfast'.

78. In praktische
termen impliceer-
de dit dat kerkle-
den meer onder-
richt zouden
krijgen in de
sociale en politie-
ke implicaties van
het evangelie, dat
het doel van
geweldloosheid
zou worden
omhelsd als het
grootste doel dat
nu de steun van
de Ierse christe-
nen vereiste en
dat "de kerken
hun leden in her-
innering brengen
dat ze in eerste
instantie de more-
le verplichting
hebben het huidi-
ge gezag in
Noord-Ierland te
steunen tegen alle
paramilitaire
strijdgroepen en
dat zulks op geen

vervolg noten op
blz. 39

Zulke voorstellen waren toen uniek in termen van de waarden die zij tot uitdrukking brachten en de praktische implicaties ervan. Vanuit een politiek gezichtspunt waren ze profetisch.

112. De Ierse Bisschoppenconferentie stelde een aantal bisschoppelijke commissies in voor het gehele eiland, met name de *Irish Commission for Justice and Peace* (Ierse Commissie voor Gerechtigheid en Vrede), de *Commission for Social Welfare* (Commissie voor Sociale Bijstand) en de *Irish Commission for Prisoners Overseas* (Ierse Commissie voor Gevangenen Overzee). Deze commissies werden ook gewaardeerde bronnen voor pastorale en praktische hulp. De Commissie voor Gerechtigheid en Vrede speelde bijvoorbeeld een belangrijke bemiddelende rol tijdens de hongerstakingen in 1981; ook verstreekte de Commissie een gedetailleerde analyse van de wanverhouding wat betreft godsdienst bij de Noord-Ierse ambtenaren en op andere terreinen van werkgelegenheid (hetgeen indirect leidde tot de instelling van de *Fair Employment Agency* – Bureau voor Eerlijke Werkgelegenheid) en werd samen met de Ierse Raad van Kerken een Educatieproject voor Vrede opgezet.

113. De Rooms-Katholieke bisschoppen deden ook een beroep op de politieke gemeenschap om de sociale en economische ongelijkheid van die dagen aan te pakken. Kerkelijke vertegenwoordigers hadden ontmoetingen met Britse staatssecretarissen en plaatselijke ambtenaren, met wie de zorgen open en eerlijk gedeeld konden worden.⁷⁹

114. Een van de meest invloedrijke aspecten van het leiderschap van de kerken in deze tijd vloeide voort uit hun zorg voor

de gezinnen van mensen die gedood waren. De altijd openbare uitvaarten waren een geschikte gelegenheid voor katholieke en protestantse geestelijken om de christelijke waarden te verkondigen aan een zo breed mogelijk publiek. Eerlijk verslagen door de media, werden er bij deze begrafenissen dikwijls heldhaftige oproepen gedaan door de nabestaanden: om een nieuwe geest van vergeving, het verwerpen van geweld, respect voor de religieuze diversiteit en de noodzaak tot vooruitgang gekenmerkt door deze waarden. Zulke oproepen hebben ongetwijfeld zowel impuls als richting gegeven aan het verdere zoeken naar een politieke oplossing.⁸⁰

115. Verzoening overstijgt het gelijk en ongelijk van het conflict en doorbreekt zo de vicieuze cirkel van geweld dat geweld oproept, om nieuwe en duurzame relaties tot stand te brengen. Vereist was het geven van volledige constitutionele erkenning aan beide identiteiten en het geven van een gepaste politieke en institutionele uitdrukking, op alle niveaus van besluitvorming aan zowel de protestantse als de katholieke identiteit. "Het probleem van Noord-Ierland is het vinden van wegen om de beide tradities te delen, geen wegen om de ene of de andere te onderdrukken of één van de twee ondergeschikt te maken aan de ander. Het is het probleem om twee gelijkwaardig valide loyaliteiten, die ieder een even valide historisch en moreel recht hebben om constitutioneel te worden erkend, een integraal deel van Noord-Ierland te geven. Erkenning van twee Ulster loyaliteiten, twee Ulster identiteiten, is een onontbeerlijke voorwaarde voor iedere oplossing voor de complexe problemen van Noord-Ierland."⁸¹

116. In de inleiding van de *Belfast Agreement* worden alle deelnemers verplicht “tot het bereiken van verzoening, tolerantie en wederzijds vertrouwen, en tot de bescherming en verdediging van de rechten van allen, en tot partnerschap, gelijkheid en wederzijds respect als de basis van verhoudingen”. Het einde van een meerderheidsregering die zich weinig aantrekt van de minderheid, het principe van consensus over de grenzen van de gemeenschappen heen, de terugkeer tot decentralisatie, het oprichten van een Commissie voor de Mensenrechten, het voorstel voor een *Bill of Rights* (officiële verklaring van de rechten van bepaalde groepen en personen), de onderlinge afhankelijkheid van noord-zuid, oost-west instellingen, de Herziening van de Politie en het Strafrechtsysteem, de nieuwe Gelijkheidscommissie, de Nieuwe Slachtoffercommissie, de erkenning van linguïstische diversiteit, het streven naar sociale insluiting en economische ontwikkeling, het streven naar uitsluitend vreedzame en democratische middelen om het Ierse conflict op te lossen, dat alles was zowel impliciet als expliciet aanwezig in de commentaren en geschriften van veel interkerkelijke groepen en individuen in de periode direct voorafgaande aan de *Belfast Agreement*. De noodzaak tot zulk engagement is er nog steeds, tot op de dag van vandaag, omdat spanningen en conflicten tussen gemeenschappen dicht onder de oppervlakte zitten.

117. Er kan geen twijfel over bestaan dat religieuze factoren, zoals onopgeloste strijdpunten over leerstukken uit de zestiende eeuw, een belangrijke rol hebben gespeeld in de politieke en culturele identiteit aan beide zijden van het conflict. Voor veel gelovigen maar ook niet-gelovigen was de politiek-religieuze strijd

tussen katholieken en protestanten in Noord-Ierland gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw meer dan alleen een negatief getuigenis voor het christendom; het was een belediging voor het evangelie van Christus. Vier eeuwen na de versplintering van de westerse kerk worden de schadelijke gevolgen van de verdeeldheid nog steeds gevoeld, op soms werkelijk vreselijke wijze.

118. Wat werd er dus verlangd van de kerken in Noord-Ierland, geconfronteerd met deze situatie? Uit het bovenstaande kan zonder twijfel worden geconcludeerd dat de Katholieke en de protestante kerk samen een diepgaande weg hebben afgelegd en hebben geprobeerd de waarden van het Koninkrijk Gods te beleven in een waarachtig moeilijke situatie. Maar wat heeft dit nieuwe gemeenschappelijke doel bevorderd?

119. Wat de Katholieke Kerk betreft, het is onmogelijk de bevrijdende ontwikkeling te overschatten, die het gevolg was van de *aggiornamento* van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65). Onder invloed van de beweging ter bevordering van bijbelstudie, waardoor exegese en onderwijs in het hedendaagse katholicisme werden vernieuwd, streefde de Kerk ernaar de evangelische idealen met nieuwe energie te presenteren. Door het werk van het Concilie zag de Kerk weer de mogelijkheid deze idealen aan te bieden in bruikbare bijbelse termen. Natuurlijk volgde hieruit een hernieuwde ecclesiologie, die de weg opende voor nieuwe ontwikkelingen in iedere plaatselijke Kerk over de hele wereld, waaronder de Kerk in Noord-Ierland. Een ooit eenzellig begrip van de Kerk werd vervangen door een diep besef van de relatie van de Kerk met de wereld. Katholieken werden officieel aangespoord

enkele wijze een voorbarig oordeel inhoudt over politieke en constitutionele ontwikkelingen op langere termijn”. Er werd opgemerkt dat “protest tegen onrecht meestal doeltreffender is als de kerken in staat zijn samen te handelen, waarbij medelijden wordt betoond van en naar beide kanten”. Ierse Interkerkelijke Werkgroep, *Violence in Ireland: A Report to the Churches*, 68.

79. Het algemene thema van deze benadering kan misschien het beste worden samengevat door de volgende passage uit een toespraak van kardinaal Daly in november 1984: “De vervreemding van nationalist in Noord-Ierland van de politieke en burgerlijke instellingen [...] kan alleen verminderd en ten slotte weggenomen worden als het politieke proces de kans krijgt te bewijzen dat het in staat is die institutionele veranderingen tot stand te brengen die op doeltreffende wijze uitdrukking zullen geven aan de nationalistische identiteit en deze de rechtmatige constitutionele

vervolg noten op blz. 40

vriendschappelijke relaties met hun protestantse burens aan te knopen.

120. Het is belangrijk de impact van de *metanoia* van de Katholieke Kerk op de protestantse gemeenschap zelf niet te onderschatten. Het is duidelijk dat een verandering in een deel van het lichaam de mogelijkheid heeft het geheel te beïnvloeden. Velen zullen wellicht verbaasd zijn geweest en misschien zelfs wel enigszins wantrouwend over deze plotselinge ommekeer. Toch verwelkomden grote delen van de protestantse kerk de mogelijkheden die zich konden aandienen in een nieuw tijdperk van interkerkelijke relaties. Wat de uiteindelijke impact van zulke oecumenische pogingen zal zijn is nu nog niet te berekenen.

121. Natuurlijk was, zoals dat altijd het geval is, een nieuwe engagement wat betreft de opdracht van het Koninkrijk aangaande gerechtigheid en vrede helemaal niet gemakkelijk voor de mensen die erbij betrokken waren. Het vereiste een onweerstaanbaar christelijk getuigenis tegenover verschrikkelijk en angstaanjagend kwaad. Door de waarden van het Koninkrijk aan te nemen, ervoeren veel mensen persoonlijk de gewelddadige tegenstand die Christus Zelf heeft ervaren toen Hij het Koninkrijk Gods verkondigde. Er zijn aan beide kanten martelaren geweest. Wat geeft kracht aan zulk heldhaftig getuigenis? Voor zowel katholieken als protestanten is daar bovenal de genade van het biddend vieren van Woord en Sacrament. In de liturgie houdt de Kerk contact met de verrezen Heer en wordt daardoor geïnspireerd om trouw te blijven, zelfs als dat het ultieme getuigenis inhoudt dat men zijn leven geeft voor de waarden van Christus' Koninkrijk.

122. En hoe moeten de mensen van Noord-Ierland nu verder? De kerken hebben duidelijk de verantwoordelijkheid om samen verder te gaan en gemeenschappelijk te getuigen van de duurzame waarden van het Koninkrijk Gods, zelfs als dat getuigenis af en toe nog steeds geconfronteerd wordt met het ondoorgroendelijke mysterie van het kwaad.

Conclusie

123. In de drie verhalen die hier zijn gepresenteerd en die pogingen laten zien om de waarden van het Koninkrijk te bevorderen, zitten talloze factoren die te maken hebben met de specifieke en unieke context. Ze roepen belangrijke vragen op voor gereformeerden en katholieken, in onze poging de mogelijkheden van gezamenlijk getuigenis op een consequente manier te verdiepen en uit te breiden. Hoe kunnen wij, in verschillende omstandigheden, Gods wil in dienst van het Koninkrijk onderscheiden? Dit is de vraag die we nu samen in hoofdstuk III gaan overwegen.

Hoofdstuk III

Gods wil onderscheiden in dienst van het Koninkrijk

124. Het bij elkaar zetten van bijbelse en traditionele leer over het Koninkrijk Gods en de verhalen over gezamenlijk getuigenis door onze gemeenschappen in Canada, Zuid-Afrika en Noord-Ierland, gepresenteerd in de twee vorige hoofdstukken, laten zien hoe onze identiteit als christelijke gemeenschappen is geworteld in het aanvaarden van Gods boodschap en het proberen daar naar te leven in de omstandigheden van onze tijd. De combinatie

legitimiteit toe-kennen." Cahal B. Daly, *Communities Without Consensus: The Northern Tragedy* (Dublin, 1984), 7.

80. Zoals de Inter-Church Group on Faith and Politics heeft aangegeven: "Een van de voornaamste redenen dat gedurende de afgelopen dertig jaar het geweld niet nog veel heviger is geweest, is de wijze waarop veel mensen er consequent voor hebben gekozen spiralen van wraak te doorbreken door op te roepen tot vergeving in plaats van wraak en dat zelf ook in praktijk te brengen. Vergeving is een centraal aspect van het christelijk evangelie. Het heeft het Ierse leven op belangrijke wijze doordrongen, en de praktijk ervan, vooral van de kant van veel slachtoffers en hun familie, heeft sociale en politieke gevolgen gehad." The Faith and Politics Group, *Remembrance and Forgetting: Building a Future in Northern Ireland* (Belfast, 1996), 5.

81. Vgl. Cahal B. Daly, *The Price of Peace* (Belfast, 1991), 3-5.

van deze hoofdstukken is van belang voor dit rapport omdat hierdoor de correlatie tussen het horen en het beleven van het evangelie wordt belicht en duidelijk wordt dat het een niet zonder het ander kan. Als zodanig leiden ze rechtstreeks tot dit derde hoofdstuk, waarin zal worden overwogen hoe onze gemeenschappen Gods wil onderscheiden voor hun dienst aan het Koninkrijk in de huidige omstandigheden over de gehele wereld.

1. Het maken van onderscheid en de heilige Geest

125. Het maken van onderscheid kan worden omschreven als het proces van luisteren naar de heilige Geest om de aanwezigheid van God te ontdekken, evenals de tekenen van Gods activiteit in de menselijke geschiedenis en Gods wil of oproep in welke situatie dan ook. Het legt de aanwezigheid van het Koninkrijk Gods bloot, dat Paulus bondig beschreef in termen van “gerechtigheid, vrede en vreugde door de heilige Geest” (Rom 14,17). Waar die eigenschappen ontbreken of zelfs geweld aangedaan worden, zijn leerlingen van Christus verplicht te werken aan verandering, in gehoorzaamheid aan Zijn opdracht “zoek eerst het Koninkrijk” (Mt 6,33). “Onderscheiding van de geesten” is een van de gaven geschonken door de heilige Geest voor het algemeen welzijn (1Kor 12,10); hierdoor wordt de christelijke gemeenschap in staat gesteld de evangelische waarden te bevorderen, die geopenbaard zijn in de woorden en daden van Jezus. Het geeft nieuw inzicht in de manifestatie van Christus en nieuw perspectief voor de gehele gemeenschap, die wordt uitgenodigd God opnieuw te ontmoeten en het geloof opnieuw te belijden.

126. Het evangelie van Johannes belicht in de passages over de Paracleet, tijdens het Laatste Avondmaal, de rol van de Geest in het proces van onderscheiding. Jezus heeft Zijn leerlingen beloofd: “Dan zal ik de Vader vragen jullie een andere pleitbezorger te geven, die altijd bij je zal zijn: de Geest van de waarheid. De wereld kan hem niet ontvangen, want ze ziet hem niet en kent hem niet. Jullie kennen hem wel, want hij woont in jullie en zal in jullie blijven” (Joh 14,16-17). Deze uitspraak laat zien dat de Geest een alternatief biedt voor de wereldse kijk op de dingen. Bovendien is er continuïteit tussen wat Jezus heeft geleerd en wat de Geest zal leren: “Dit alles zeg ik tegen jullie nu ik nog bij jullie ben. Later zal de pleitbezorger, de heilige Geest die de Vader jullie namens mij zal zenden, jullie alles duidelijk maken en alles in herinnering brengen wat ik tegen jullie gezegd heb” (Joh 14,25-26). En ook: “Ik heb jullie nog veel meer te zeggen, maar jullie kunnen het nog niet verdragen. De Geest van de waarheid zal jullie, wanneer hij komt, de weg wijzen naar de volle waarheid. Hij zal niet namens zichzelf spreken, maar hij zal zeggen wat hij hoort en jullie bekendmaken wat komen gaat” (Joh 16,12-13). In het licht van zulke teksten kan onderscheiding gezien worden als een proces van herinnering, waarbij de profetische betekenis van de heilsgeschiedenis het heden verlicht en erop wordt toegepast, waarbij de implicaties voor de toekomst worden verkondigd. Er wordt geprobeerd de waarheid van de Blijde Boodschap, Gods bevrijdende macht in een gegeven context, te begrijpen en over te dragen.

127. De Geest die christenen leidt in het proces van onderscheiding is ook actief in het tot stand brengen van het Koninkrijk Gods over de gehele wereld. Zoals de eer-

ste gereformeerd-rooms-katholieke dialoog bevestigde: “Het is door de Geest dat Christus werkt in de schepping en in de verlossing. De Geest, de aanwezigheid van de verrezen Heer in de wereld, bevestigt en openbaart de verrijzenis en bewerkt de nieuwe schepping. Christus, die de Heer van alles is en werkt in de schepping, wijst naar God de Vader Die, in de Geest, de geschiedenis leidt en richting geeft ...”⁸² Een van de tekenen van de aanwezigheid van de Heer in de geschiedenis kan worden gevonden “in die bewegingen van de menselijke geest die, met of zonder de hulp van de kerk, het doel van Zijn Koninkrijk bereiken.”⁸³

128. Sommigen zouden in de verleiding kunnen komen Christus’ belofte van het Koninkrijk aan de ene kant te stellen tegenover het leven van de kerk aan de andere kant. Maar het boek Handelingen pleit tegen dit gezichtspunt, door te verhalen hoe de heilige Geest de kerk, door pijn en strijd, leidt tot het onderscheiden en aanvaarden van Gods wil. Zulk onderscheid kan ook leerstellig van aard zijn. Paulus benadrukt de leer van redding door genade middels het geloof, door te beargumenteren dat bekeerlingen uit het heidendom de voorschriften van de ceremoniële wet niet hoeven te onderhouden (vgl. Gal 1,6-19). Johannes wijst erop hoe beslissend de leer aangaande de mensheid van Jezus Christus is voor het onderscheid van de gemeenschap: “De Geest van God herkent u hieraan: iedere geest die belijdt dat Jezus Christus als mens gekomen is, komt van God” (1Joh 4,2). De Geest brengt de gedoopte nieuwheid van leven, stelt de gelovige in staat de wil van God te onderscheiden: “U moet uzelf niet aanpassen aan deze wereld, maar veranderen door uw gezindheid te vernieuwen, om zo te ontdekken wat God van u wil en

wat goed, volmaakt en hem welgevallig is” (Rom 12,2). De Geest bouwt de kerk op door haar verschillende gaven (*charismata*) te schenken ten bate van het gehele lichaam. Zo raakt het Koninkrijk de kerk en maakt zijn aanwezigheid tastbaar. Bovendien moedigt de heilige Geest ons aan binnen te gaan in het kindschap, de vrijheid en de vernieuwing van leven van hen die, door Christus, “kinderen van God” zijn (vgl. Rom 8,9-17).

129. Onderscheiden betekent ook het duiden van de tekenen van de tijd (vgl. Mt 16,3). Zoals onze beschouwing over het onderscheiden door onze gemeenschappen in Canada, Zuid-Afrika en Noord-Ierland heeft aangetoond, kunnen er veel factoren in het spel zijn in de verschillende sociale situaties waarin christenen worden opgeroepen om te getuigen van het evangelie. Soms kunnen politieke en economische factoren, rassenkwesties, en nog andere, vermomd worden met de dekmantel van godsdienst of ‘gerechtvaardigd’ worden met een beroep op Schrift of traditie. Het is niet altijd gemakkelijk de ware aard van bepaalde situaties, de oorzaken ervan of de oplossingen ervoor te ontdekken. Een bijzonder gevaar is de selectieve onoplettendheid, dat wil zeggen het over het hoofd zien van bewijs van onrecht, omdat zulk bewijs van leerlingen van Christus zou eisen dat ze een gemakkelijke instemming met de status quo moeten opgeven en de uitdagende taak op zich nemen te proberen de noodzakelijke verandering door te voeren. Het onderzoek en de dialoog die nodig zijn voor onderscheiding vergen inspanning en het proces kan pijnlijk zijn. Tegelijkertijd dient het getuigenis van voorbeeldige figuren uit verleden en heden als gids, en wijst profetisch de weg waarlangs God de kerk roept.

82. *The Presence of Christ in Church and World*, § 45.

83. *A.w.*, § 48.

2. Gemeenschappelijke bronnen van onderscheid

130. Het Woord van God is de voornaamste bron waardoor de heilige Geest het onderscheid van de kerk leidt. Aan ons dialoogteam is verslag uitgebracht over de manier waarop gemeenschappen in Zuid-Afrika, door hun regelmatig samen reflecteren over de Schriften, in staat waren situaties in het dagelijks leven te herkennen die in tegenspraak waren met het Koninkrijk Gods en aangemoedigd werden actie te ondernemen om dergelijke situaties te veranderen. Leven met het Woord van God is een noodzakelijke voorwaarde voor onderscheiding. In een van onze eerdere rapporten stond te lezen: "In de geschiedenis heeft Gods Woord een drievoudige gestalte aangenomen. De primaire gestalte is het vleesgeworden Woord : Jezus Christus, geïncarneerd, gekruisigd en verrezen. De tweede gestalte is het Woord zoals dat gesproken is in Gods geschiedenis met Zijn volk en is neergelegd in de geschriften van het Oude en het Nieuwe Testament als getuigenis van Jezus Christus. De derde gestalte van Gods Woord is het Woord zoals dit aanhoort en verkondigd wordt in de prediking, in het getuigenis en in het handelen van de Kerk. Deze derde gestalte is afhankelijk van en gebonden aan de tweede, en heeft zo toegang tot de eerste gestalte, het in Jezus Christus vleesgeworden Woord."⁸⁴ Onze gemeenschappen bevestigen allebei het ultieme gezag van het Woord van God voor het onderscheiden van Gods wil voor de kerk. Maar de wegen waarlangs we menen toegang tot dat Woord te hebben kunnen heel verschillend zijn.

131. In de huidige fase van de gereformeerd-katholieke dialoog is er opzettelijk

naar gestreefd te luisteren naar christelijke stemmen uit het verleden, in het bijzonder uit de tijd van de kerkvaders, die een gemeenschappelijke erfenis voor ons vormen, omdat ze dateren van vóór onze scheiding. In de mate waarin deze erfenis de morele implicaties van het leerling-schap heeft behandeld, kan gezegd worden dat we een gemeenschappelijke morele erfenis delen met betrekking tot het interpreteren van het Woord van God aangaande christelijk gedrag en christelijke handelwijze in de samenleving. Zelfs na de scheiding bleven de gereformeerden en de rooms-katholieken, zij het op verschillende manieren, zich sterk bewust van hun morele verplichting dienaren van het Koninkrijk Gods in de samenleving te zijn. Onze tradities hebben veel geleerd van de seculiere worsteling om sociale verandering in het negentiende-eeuwse Europa en Noord-Amerika. Beide gemeenschappen erkennen ook dat deze geschiedenis niet alleen een succesverhaal is, maar tevens de schaduwzijden van mislukking kent. Deze geschiedenis van reflectie over de morele geboden van het Koninkrijk Gods en het al dan niet bevorderen van de waarden ervan, in het bijzonder op het gebied van sociale gerechtigheid, kan vandaag de dag bijdragen tot onderscheiding. Het is bovendien belangrijk te erkennen dat culturele ontwikkelingen, soms zonder een directe link met de traditie van christelijke reflectie en actie, beslissend kunnen zijn voor de wijze waarop kwesties tegenwoordig benaderd worden. Zo dankt de ontwikkeling van het besef van mensenrechten evenveel aan filosofische, culturele en politieke vooruitgang als aan inzichten die het gevolg zijn van expliciete reflectie over het evangelie.

132. Een van de essentiële aanwijzingen voor het onderscheiden van Gods wil

84. *Towards a Common Understanding of the Church*, § 96.

aangaande het getuigenis van de kerk in de samenleving is de stem van de armen. De overtuiging dat de armen niet over het hoofd gezien mogen worden kunnen we halen uit Jezus' eigen woorden en daden. In de beschrijving van het Laatste Oordeel in het evangelie van Matteüs identificeert Jezus zich met de noodlijdenden (vgl. Mt 25,31-46); de wijze waarop men zorgt voor de hongerigen, de dorstigen, de naakten en de daklozen vormt het criterium voor het binnengaan in het Rijk der hemelen. Jezus had zorg voor het welzijn van mensen in dit leven, niet alleen in de vervulling die beloofd is voor het einde der tijden. Hierin weerklinkt de zorg die al tot uitdrukking wordt gebracht in het verhaal van Exodus. God sprak tot Mozes uit de brandende doornstruik: "Ik heb gezien hoe ellendig mijn volk er in Egypte aan toe is, ik heb hun jammerklachten over hun onderdrukkers gehoord, ik weet hoe ze lijden. Daarom ben ik afgedaald om hen uit de macht van de Egyptenaren te bevrijden, en om hen uit Egypte naar een mooi en uitgestrekt land te brengen, een land dat overvloedig is van melk en honing" (Ex 3,7-8). Als het Koninkrijk Gods aan de armen behoort (vgl. Lc 6,20), dan moeten we ons afvragen hoe de stem van hen die arm en berooid zijn en die gediscrimineerd worden, doeltreffend en doorslaggevend wordt gehoord in onze gemeenschappen, zodat die een gids wordt voor onze interpretatie van de wijze waarop God ons roept om vandaag het Koninkrijk te dienen.

133. Onderscheiding vindt plaats in het besef dat, hoewel het Koninkrijk Gods aanwezig is in het leven en het getuigenis van de kerk, dat toch niet 'uitputtend' is. De kerk, als voorsmaak van het Koninkrijk Gods, is geroepen om te getuigen tegen de egocentrische hebzucht en xeno-

fobie waardoor culturen tegenwoordig kunnen worden gekenmerkt. Christenen erkennen dat het hele universum aan God toebehoort en zijn in staat tekenen van het Koninkrijk Gods in andere volken te zien – tekenen dat de heilige Geest in hen werkt. Het eerste scheppingsverhaal noemt de verschillende wezens die door God in het begin worden gevormd herhaaldelijk "goed". Die waardering zou ook kunnen worden toegepast op veel van de verscheidenheid tentoongespreid door menselijke culturen en tradities. Respect voor anderen houdt ook respect in voor alles wat er goed en waar is in hun cultuur en hun godsdienst, hetgeen wij erkennen als we zien dat het in overeenstemming is met het Koninkrijk. De kerk getuigt tegenover de aanhangers van andere godsdiensten door de kwaliteit van haar eigen leven en trouw. Tegelijkertijd schrikken leerlingen er niet voor terug, uit gehoorzaamheid aan Christus en liefde voor hun naasten, hun geloof in Jezus Christus als Heer expliciet te delen, in overeenstemming met de mogelijkheden die tijd en plaats bieden. Niet alleen zijn gereformeerde en rooms-katholieke christenen in staat geweest tot een niet aflatende samenwerking ter bevordering van gerechtigheid en vrede, maar ze hebben ook kunnen samenwerken met mensen van andere godsdiensten om hun samenleving om te vormen in overeenstemming met algemeen gehuldigde overtuigingen. We zien waarden van het Koninkrijk in het leven en werken van die andere geloven en kunnen van hen leren en met hen samenwerken om gemeenschappelijke doelen te bereiken.

3. Verschillen tussen gereformeerden en rooms-katholieken in het gebruik van de bronnen

134. Ons gebruik van de bovengenoemde bronnen – het Woord van God en de geïnspireerde verwoording daarvan in de Schrift, het erfgoed van de traditie, de stem van de armen en het getuigenis van mensen van goede wil die geen christen zijn – houdt verband met en wordt geleid door onze kenmerkende opvattingen over wat zoal kan dienen als echte bron om de wil van God te onderscheiden.

135. De gereformeerde traditie staat bekend om het onwrikbaar standpunt dat, in laatste instantie, alleen de Schrift, gelezen en verstaan op bepaalde tijden en in bepaalde plaatsen, door mensen en kerkgemeenschappen die door deze tijden en plaatsen gekenmerkt zijn, het uiteindelijke gezag kan zijn in het gemeenschappelijk onderscheidingsproces. Dit betekent niet dat de Schrift het enige gezag is, maar de Schrift is wel het ultieme gezag. Het model van onderscheiding ontstaat uit de dialoog tussen de Schrift en het leven. Nieuwe inzichten kunnen zich voordoen als de Schrift wordt gelezen met nieuwe ogen of als er tegenstellingen lijken te bestaan tussen bepaalde levensomstandigheden aan de ene kant en de algemeen aanvaarde interpretatie van de Schrift aan de andere. Zulke onderscheiding wordt ook verrijkt door het getuigenis van andere tradities binnen het christelijk geloof en daarbuiten. Het feit dat de Schrift alleen het gezag van Jezus Christus in de kerk heeft, betekent dat de andere autoriteiten van het verleden – de geloofsbelijdenissen en conciliaire beslissingen van de ‘ongedeelde’ kerk, de opgetekende overtuiging van hen die worden geacht ‘kerkvaders’ te zijn, maar ook de

voortreffelijke belijdenissen van de gereformeerde kerken zelf – alleen kunnen worden beschouwd als ‘ondergeschikte normen’. De mate waarin deze in overeenstemming zijn met de Heilige Schrift is de mate waarin ze gezag hebben. Gereformeerde gelovigen zien zo’n benadering als de juiste manier om het Woord van God de plaats te geven die het toekomt.

136. Gereformeerde gelovigen kunnen zich toevertrouwen aan nieuwe interpretaties en uitingsvormen van het christelijk geloof, op voorwaarde dat die nieuwe aanspraken in overeenstemming zijn met de boodschap van de Schrift, gemeenschappelijk geïnterpreteerd in dialoog met de gereformeerde traditie. Deze gereformeerde positie toont een duidelijk besef van de aanwezigheid van de heilige Geest. In de gereformeerde opvatting spelen kerkelijke vergaderingen een beslissende rol bij onderscheiding, maar gereformeerde christenen weten dat alle kerkelijke uitspraken onderhevig zijn aan revisie en alle instituten aan hervorming, vanwege de voortdurende leiding van de heilige Geest in de loop van de geschiedenis. Dit is juist de reden waarom alle gelovigen, zelf profeet, priester en koning (dienaar), geroepen zijn om rijp te worden in hun eigen geloof en in staat om voor zichzelf te onderscheiden en te oordelen in alle geestelijke zaken. Uiteindelijk is dit de grondgedachte achter het conciliaire systeem van kerkbestuur, dat wijd verspreid is in de gereformeerde kerken.

137. Rooms-katholieken beschouwen de Schrift als “het hoogste gezag in geloofszaken”.⁸⁵ Het is het Woord van God, schriftelijk vastgelegd onder aandrift van de heilige Geest. Dit Woord wordt “ongerept doorgegeven” door de Traditie, die dus onmisbaar is voor de interpretatie

85. Johannes Paulus II, Encycliek *Ut unum sint* (25 mei 1995), 79 [Ned. vert. in: *Kerkelijke documentatie* 23/6-7 (oktober 1995), 326].

van het Woord.⁸⁶ Deze opvattingen zijn geworteld in de diepe erkenning van het feit dat het opschrijven, de erkenning en de interpretatie van de goddelijk geïnspireerde Schriften nauw verbonden zijn met het leven van de gemeenschap van de leerlingen. Daarom refereren katholieken bij het interpreteren van Gods Woord, uit principe aan de Traditie en aan de onderscheiding van de Kerk, in het bijzonder omdat de laatstgenoemde is neergelegd in officiële leerstukken. Het gezag van de Traditie wordt afgeleid van het feit dat deze wordt geleid door de heilige Geest, van Wie Jezus heeft beloofd dat Hij Hem zou zenden met het doel Zijn gemeenschap tot de volle waarheid te brengen (vgl. Joh 16,13). De liturgie biedt bij uitstek de gelegenheid om het Woord te beschouwen en te vieren in aanbidding en sacrament. Zo is de 'wet van het bidden' (*lex orandi*) tegelijk een heel belangrijke 'wet van het geloven' (*lex credendi*).

138. Onderscheiding van het Woord en de toepassing ervan op de omstandigheden van het leven vindt ook plaats in kleine groepen die samenkomen om de Schriften te bestuderen en in de persoonlijke overwegingen van individuele personen, als zij de rijkdommen van het Woord in hun hart overwegen, naar het voorbeeld van Jezus' moeder Maria. Indachtig het feit dat de Schrift niet slechts een menselijk bedenkfel is (vgl. 2Pe 1,20) en dat Jezus Zelf kritiek had op de manier waarop sommige mensen 'het woord Gods krachteloos maakten' (vgl. Mc 7,8.13), geloven katholieken dat de Kerk de plicht heeft 'alles te onderzoeken' (vgl. 1Tes 5,21), om te onderscheiden wat werkelijk tot het Woord behoort. Bij het proces van onderscheiding is het gehele profetische volk van God (leken en priesters; vgl. *Lumen gentium*, 12) betrokken; zij hebben, sa-

men met de gave van het geloof, ook het 'geloofsgevoel' (*sensus fidei*) ontvangen, dat hen in staat stelt het Woord van God te herkennen voor wat het is, te groeien in diepere kennis ervan en het toe te passen in hun dagelijks leven. Bevoegde theologen en exegeten, die zich wijden aan diepgaander onderzoeken van de openbaring, leveren een onvervangbare bijdrage aan de voortdurende taak van de Kerk om het Woord van God te interpreteren.

139. Ten slotte wordt de beslissende rol in het proces van onderscheiding uitgeoefend door de bisschoppen, wier eenheid in geloof en liefde wordt bevestigd door hun gemeenschap met de opvolger van Petrus, de bisschop van Rome. Katholieken geloven dat een van de redenen waarom Christus de apostelen heeft uitgekozen en aan hen en aan hun opvolgers de taak heeft toevertrouwd de gemeenschap in Zijn naam te leiden, was de Kerk te voorzien van speciale hulp bij het interpreteren van Gods Woord. Om te onderscheiden welk getuigenis vereist is aangaande sociale kwesties, putten katholieken uit de leer van de universele Kerk, zoals die is weergegeven in de sociale leer van concilies, bisschoppen en pausen. Uiteindelijk kan op basis van zulke morele principes, die gedeeld worden door de wereldwijde gemeenschap, plaatselijk een precieze actielijn worden onderscheiden, door een zorgvuldige overweging van wat het Koninkrijk Gods in iedere specifieke situatie vereist.

140. Gereformeerden en rooms-katholieken zijn het erover eens dat het leerling-zijn van Jezus Christus de onderscheiding van Gods wil aangaande ethische kwesties en moreel gedrag met zich meebrengt. Beide gemeenschappen zijn zich

86. Tweede Vaticaans Concilie, *Dei verbum*, 9.

bewust van de complexiteit aangaande morele onderscheiding. De openbaring van Gods Woord is voor ons een blijven-de bron van inspiratie op dit gebied, terwijl wij erkennen dat we niet kunnen verwachten in de Schrift een kant-en-klare oplossing te vinden voor de morele situaties waarmee mensen vandaag de dag worden geconfronteerd. Beide gemeenschappen erkennen de bijdrage van het gebruik van de menselijke rede aan morele en ethische onderscheiding, ofschoon theologen en ethici in onze gemeenschappen af en toe dat filosofisch verstaan van goed en kwaad, dat meestal de 'theorie van het natuurrecht' wordt genoemd, op verschillende en zelfs tegengestelde manieren beoordeeld hebben. Het is algemeen bekend dat de katholieke leer de mogelijkheid onderschrijft dat men goede en kwade handelingen kan onderscheiden op grond van het natuurrecht.

141. In beide gemeenschappen wordt ten volle het belang van de situatie onderkend om te onderscheiden wat onder bepaalde omstandigheden gedaan zou moeten worden. Het geweten gaat een rol spelen zodra er sprake is van subjectieve schuld of onschuld. Beide gemeenschappen erkennen dat het geweten, als het begrip van een bepaald individu met betrekking tot wat goed en kwaad is, gevormd wordt in de groei van kind tot volwassene en dat de kerk een belangrijke bijdrage heeft te leveren bij de goede vorming van het geweten van de gelovigen in het licht van het evangelie. Daar moreel onderscheid steeds meer een onderwerp is dat potentieel kerkscheidend kan werken en daar dit huidige rapport de nadruk legt op moreel engagement in verschillende sociale kwesties, vinden wij het belangrijk sommige van deze aspecten van morele onderscheiding hier te

signaleren. Ze moeten deel gaan uitmaken van de voortschrijdende dialoog tussen onze beide gemeenschappen in de toekomst.

142. In de huidige fase van de dialoog betekende onze keuze de rol van de kerk te onderzoeken in relatie met de groei van het Koninkrijk Gods, dat onze drie verhalen over gemeenschappelijk getuigenis zich vooral concentreren op sociale ethiek. We hebben gezien dat onze gezamenlijke zorg voor sociale gerechtigheid, in relatie met het Koninkrijk Gods als een alternatief visioen voor de mensheid en de vindplaats van evangelische waarden en menselijke hoop, gezamenlijk getuigenis mogelijk maakt, dat op velen plaatsen over de gehele wereld al gegeven wordt, ook al zijn we nog niet geheel verenigd. Het Koninkrijk Gods roept ons dringend op tot betrokkenheid bij gerechtigheid en vrede en moedigt ons aan met een gemeenschappelijke stem te spreken, zoals onze ervaringen in Canada, Zuid-Afrika en Noord-Ierland hebben aangetoond.

4. Verschillende patronen van onderscheid

143. Evenals onderscheiding in het algemeen, vindt onderscheiding bij ethische kwesties in ieder van onze gemeenschappen plaats volgens verschillende modellen en gewoonten. Het rooms-katholieke morele denken wordt dikwijls geleid door de sociale leer die te vinden is in de leerstukken van concilies, synodes, Bisschoppenconferenties en pauselijke encyclieken. Voor gereformeerde gemeenschappen wordt het leerling-zijn bevorderd door een voortschrijdende traditie van een beleid inzake sociaal getuigenis en ethische reflectie, waardoor actie in plaatselijke contexten wordt geleid en het

onderlinge leren wordt bevorderd. Onze gemeenschappen kunnen door elkaars ethische onderscheiding en elkaars getuigenis worden uitgedaagd, verlicht en aangemoedigd.

144. Onze modellen van onderscheiding zijn gerelateerd aan en worden geleid door onze verschillende ecclesiologieën en onze verschillende opvattingen over gezag en de rol van ervaring in onze tradities. Deze modellen moedigen de gereformeerde gemeenten aan hun plaatselijke context heel serieus te nemen en in die context te beginnen met hun eigen ervaring. Terwijl de nadruk op de plaatselijke context belangrijk is in het vormgeven aan het plaatselijk getuigen van het Koninkrijk, kan dit zonder bredere uitwisseling en onderscheiding te beperkt zijn en, door die beperktheid, de evangelische boodschap vervormen. Een voorbeeld hiervan is de manier waarop de Nederlands Gereformeerde Kerk een niet te verantwoorden soort plaatselijke theologie ontwikkelde om de apartheid te rechtvaardigen. Die theologie, en het kerkelijk leven dat daarop stoelde, had de correctie van de grotere gereformeerde kerkfamilie hard nodig.

145. De praktijk is echter niet altijd duidelijk, juist vanwege de hermeneutische kwesties die in het spel zijn. Hoe kan overtuigend worden aangetoond dat nieuwe aanspraken in overeenstemming zijn met de duidelijke boodschap van de Schrift? Het beroep op het principe van *sola scriptura* zou wel eens onvoldoende rekening kunnen houden met het feit dat ons begrip wordt gevormd door culturele en andere factoren. Daarom zijn veel gereformeerde christenen huiverig voor een direct beroep op een schijnbaar objectieve schat van waarheid, en geloven

zij dat wij, geconfronteerd met nieuwe uitdagingen in verschillende contexten, hernieuwde leiding van de heilige Geest nodig hebben.

146. In de Katholieke Kerk volgden verschijnselen als de Katholieke Actie in het eerste deel van de twintigste eeuw, of de ontwikkeling van kerkelijke basisgemeenschappen in de laatste decennia, gewoonlijk de methode van zien, oordelen en handelen. Eerst werd de gegeven situatie zorgvuldig geanalyseerd; daarna werd die geëvalueerd in het licht van Gods Woord; ten slotte trachtte de gemeenschap te beantwoorden aan Gods oproep, zoals die duidelijk was geworden uit de twee vorige stappen. Zulke plaatselijke onderscheiding vindt plaats onder invloed van de *sensus fidei*, die gelovigen ontvangen van de heilige Geest, Wiens leiding noodzakelijk is voor individuen en voor de gehele Kerk bij het toepassen van het Woord van God op de situaties van het dagelijks leven (vgl. *Lumen gentium*, 12). Hun kenmerkende gevoeligheid voor de eenheid van de hele Kerk leidt er katholieken op natuurlijke wijze toe inzicht en leiding te zoeken bij andere plaatselijke kerken (bissdommen) en bij instellingen van onderscheiding en leergezag op universeel niveau, zoals concilies, pauselijke leer of Bisschoppensynodes. Als belangrijk aspect van het bisschopsambt wordt juist gezien het functioneren als schakel tussen de plaatselijke gemeenschap en de bredere regionale, nationale of universele katholieke gemeenschap. Eén vraag die nadere reflectie lijkt te behoeven is het gezag van een meer plaatselijke onderscheiding voor de bredere gemeenschap: welk gewicht heeft een vaststelling door de Bisschoppenconferentie van het ene land voor katholieken van andere naties? Onze verhalen van gemeenschappelijk

getuigenis wekken de suggestie dat leerstukken van de universele Kerk hebben bijgedragen tot nieuwe en positieve ontwikkelingen in plaatselijke settings, zoals toen de leerstukken van Vaticanum II het vermogen versterkten van veel katholieken in Noord-Ierland om protestanten duidelijker als hun broeders en zusters te zien.

147. Onze beide tradities zijn in staat te leren van de kracht van elkaars onderscheidingsprocessen en zo elkaar te verrijken. We kunnen bijvoorbeeld onze modellen van morele onderscheiding verbreiden, door niet exclusief te denken op een manier die gevormd is door onze eigen ecclesiologie, maar door te zien hoe we van elkaar zouden kunnen leren en elkaar steunen. Mensen die typisch beginnen met de algemene norm, die dan wordt toegepast op de specifieke situatie, kunnen leren door meer aandacht te besteden aan de context; mensen die vooral aandacht hebben voor de context kunnen nieuw inzicht opdoen door opnieuw te kijken naar de algemene eisen van het leerlingschap, die zijn gericht tot alle mensen in alle contexten. Door op een dergelijke manier van elkaar te leren, kunnen niet alleen de spanningen tussen het plaatselijke en het universele, die zich in beide gemeenschappen soms voordoen, worden verminderd, maar we zullen ook een nauwere relatie met elkaar krijgen, waarbij we profiteren van elkaars sterke kanten. Zo kunnen onze verschillende modellen van onderscheiding beginnen te convergeren.

5. Het functioneren van deze modellen bij oecumenische samenwerking

148. De fundamentele overeenkomst tussen de benadering van onze beide ge-

meenschappen met betrekking tot onderscheiding ligt in ons gemeenschappelijk verlangen Gods wil te kennen en als leerlingen van Jezus Christus te beantwoorden aan de genade onder specifieke omstandigheden. We doen dit volgens enigszins verschillende gebruiken en modellen, zoals we hierboven hebben getracht uit te leggen. Maar het klimaat dat gedurende de laatste decennia door de oecumenische beweging is geschapen heeft ons ertoe gebracht de handen ineen te slaan in dit proces van onderscheiding en bevordering van het evangelie. In Canada, Zuid-Afrika en Noord-Ierland zijn gereformeerden en rooms-katholieken die naast elkaar leefden soms in staat geweest samen te getuigen over kwesties van gerechtigheid, vrede en het milieu. Een belangrijke les van deze verhalen is dat zij aantonen hoe verschillend situaties kunnen zijn. De complexe verscheidenheid van in iedere context door elkaar lopende factoren en het passende christelijke antwoord daarop vereiste waakzaamheid tegen het maken van gemakkelijke generalisaties wat betreft gemeenschappelijk onderscheid en getuigenis, dat geen recht zou doen aan deze verscheidenheid.

149. In Canada (zie hoofdstuk II) leven onze kerken in een context die al een heel aantal jaren wezenlijke oecumenische samenwerking mogelijk maakt. Een van de belangrijkste voorbeelden van zulke recente oecumenische samenwerking ligt op het terrein van onze gezamenlijke pogingen de *First Nations*, ofwel de inheemse volken, te steunen in hun strijd voor gerechtigheid. Onze geschiedenis met betrekking tot de *First Nations* was niet vrij van dat vooroordeel dat veel van de goede eigenschappen van deze mensen over het hoofd zag en vormde bovendien

een gelegenheid voor concurrentie en gebrek aan christelijke naastenliefde tussen onze beide gemeenschappen. In de afgelopen decennia is onze benadering van de mensen van de *First Nations* veranderd, omdat we meer hebben geleerd over hun waarden en hun noden. Zoals het verhaal toont, heeft het oecumenische klimaat ons geholpen om hen samen te steunen bij hun verwerping van de aanbevelingen van het Witboek van 1969⁸⁷ en in solidariteit met hen samen te werken aan een verscheidenheid van kwesties. Complexe zaken aangaande de relatie van de kerken met de *First Nations* komen nog steeds aan de oppervlakte. Er zijn bijvoorbeeld de laatste tijd beschuldigingen en rechtszaken geweest met betrekking tot de *residential schools*, waarvan sommige door onze beide gemeenschappen werden geleid. De poging om de *First Nations* te dwingen tot aanpassing aan de Europese cultuur heeft bij veel mensen van de inheemse bevolking in de praktijk geleid tot verzwakking, of zelfs verlies, van hun eigen cultuur, taal en spiritualiteit. Toch lijkt het duidelijk dat er een nieuw stadium is bereikt waarin getuigenis voor de gelijkheid, gerechtigheid en vrijheid van het Koninkrijk Gods met betrekking tot de *First Nations* een gezamenlijke inspanning kan zijn.

150. Onze overweging van christelijk sociaal getuigenis in Zuid-Afrika (zie hoofdstuk II) concentreerde zich voornamelijk op de specifieke vraag van de apartheid – het beleid van rassenscheiding dat de regering in 1948 officieel aanvaardde – ofschoon er veel andere kwesties met dat beleid verweven waren. Er ontstond strijd binnen de gereformeerde kerkfamilie door de theologische rechtvaardiging van apartheid, zoals naar voren gebracht door de Nederduits Gere-

formeerde Kerk in Zuid-Afrika. Dit leidde ten slotte tot de *Belijdenis van Belhar*, aangenomen in 1986. De ontvangst van deze belijdenis toont het belang van belijdenissen in het gereformeerde model van onderscheiding. Ze zijn contextueel in de zin dat de context om een belijdenis vraagt, omdat de waarheid van het evangelie op het spel staat. Voor gereformeerde christenen betekent contextualiteit dat belijdenissen in principe openstaan voor revisie en evaluatie, ook door gelovigen uit een andere context. Een belijdenis heeft in brede kring gezag als deze door veel andere kerken wordt aanvaard als een uiting van de boodschap van het evangelie. Belijdenissen bepalen gezagvol een geografisch begrensde christelijke gemeenschap, maar blijven open voor revisie in het licht van nieuwe ontwikkelingen en kunnen gereviseerd of aangevuld worden als nieuwe plaatselijke inzichten in het evangelie dat vereisen. De manier waarop de *Belijdenis van Belhar* zich ontwikkeld heeft en aanvaard werd laat zien hoe, wat betreft kwesties die de gehele Kerk raken, onderscheiding kan worden bereikt binnen de synodale structuur van de gereformeerde traditie. Het laat zien hoe de wereldwijde gemeenschap niet afzijdig kan blijven als een plaatselijk leerstuk of een plaatselijke praktijk in tegenspraak is met de overtuiging en de praktijk van de rest van de gemeenschap. Bovendien versterkte de steun van gereformeerde christenen over de gehele wereld de vastbeslotenheid van degenen die moesten lijden voor hun getuigenis tegen apartheid.

151. Van de andere kant heeft het rooms-katholieke getuigenis in Zuid-Afrika getoond hoe die gemeenschap zich ontwikkeld heeft van een zelfbeeld als tamelijk geïsoleerde minderheid naar een oecu-

87. Zie boven, hoofdstuk II.

menische rol van samenwerking in de strijd tegen racisme en onrecht. Deze plaatselijke ontwikkeling werd beïnvloed door initiatieven op het universele niveau van het kerkelijk leven, zoals de benoeming van een zwarte bisschop voor Zuid-Afrika door het Vaticaan in 1957 en, kort daarna, de leer van Vaticanum II, die alle plaatselijke kerken aanmoedigde hun verantwoordelijkheid te nemen als actieve pleitbezorgers voor het bevorderen van een rechtvaardiger samenleving in hun eigen deel van de wereld. In Zuid-Afrika namen bisschoppen een leidende rol op zich in het katholieke engagement tegen apartheid, maar ze waren zeker niet de enigen die actief waren in dit proces. Theologen hielpen mee met hun reflecties over de menselijke waardigheid, over solidariteit met de armen en over de rol van de Kerk bij het bevorderen van het Koninkrijk Gods. Bovendien namen veel individuele katholieken deel aan commissies voor gerechtigheid en vrede en aan protesten tegen de apartheid, waarvoor sommigen de prijs betaalden van gevangenschap, foltering en dood. Discriminerende houdingen in de Kerk moesten ook aangepakt worden en oecumenische samenwerking werd geleidelijk gecultiveerd.

152. Het verhaal van Noord-Ierland (zie hoofdstuk II) beschrijft een situatie die geheel anders is dan de eerste twee. Hier was een bloedig conflict tussen twee partijen gebaseerd op talloze sociale, politieke en economische factoren, maar de twee strijdende partijen vonden hun identiteit voornamelijk in termen van hun godsdienst. Zo toont dit twintigste-eeuwse conflict aan hoe de pijnlijke scheiding, die stamt uit de zestiende eeuw, nog steeds actueel is en gebruikt wordt voor verdere scheiding, met tragi-

sche gevolgen. De haat en het verlangen naar wraak, veroorzaakt door het geweld in Noord-Ierland, dat grotendeels politieke oorzaken had, vormden een geweldige uitdaging voor het bewerken van verzoening onder de leden van de verschillende christelijke gemeenschappen. In een vroeg stadium van de 'Troubles', die begonnen tegen het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw, begonnen invloedrijke personen van de vier belangrijkste kerken elkaar regelmatig te ontmoeten om te reageren op het geweld en de gevoelens die dit veroorzaakte. Het Tweede Vaticaans Concilie moedigde katholieken aan tot betere verhoudingen met anderen en maakte sommige stappen mogelijk die vervolgens werden gezet in de richting van een grotere waardering van hun protestantse zusters en broeders. De bredere oecumenische beweging droeg ook bij tot zulke veranderingen bij beide partijen. Verschillende initiatieven werden zowel door de rooms-katholieke bisschoppen als door de Ierse Raad van Kerken gesteund.

153. Gelovigen van beide kanten namen deel aan een openhartige, dikwijls pijnlijke dialoog, en deze uitwisselingen getuigden van de mogelijkheid tot vriendschap, zelfs in zo'n gespannen conflictsituatie. Zielzorg voor de gezinnen van mensen die gedood waren was een bijzonder pijnlijke manier waarop de kerken probeerden verzoening mogelijk te maken: begrafenissen van slachtoffers werden gelegenheden voor moedig getuigenis van Gods genade van vergeving. De afzondering van de beide gemeenschappen ten opzichte van van elkaar, evenals hun zelfbeeld als kerken, had bijgedragen tot het ontstaan van vooroordelen en misvattingen. De vele pogingen van kerkleiders en hun gemeenschappen maakten allemaal

deel uit van een proces dat ertoe tenderde deze vooroordelen en misvattingen te overwinnen.

154. Natuurlijk laten deze verhalen op de eerste plaats zien hoe christenen met heel verschillende situaties worden geconfronteerd, als zij proberen het Koninkrijk in verschillende delen van de wereld te bevorderen. Dit panorama van manieren waarop het éne evangelie een menigte van reacties kan inspireren, naar gelang de specifieke noden van tijd en plaats, laat iets zien van de katholiciteit van de kerk. Binnen die verscheidenheid zijn een aantal kenmerken constant, zoals de kracht die we krijgen door samen te werken voor het Koninkrijk; de samenwerking van het gehele volk van God – leiders en ambtsdragers, theologen en de hele gemeenschap; het gebruik van openbare uitspraken door de kerken, afzonderlijk of samen met anderen; het werk van commissies en taakgroepen; de presentatie van programma's van vorming in evangelische waarden; het belang van vriendschap en wederzijdse bemoediging; en de rol van wederzijdse verantwoording. Onze verhalen van gemeenschappelijk getuigenis tonen ook aan dat het onderscheid van goed en kwaad en van een actieplan in een gegeven context niet geïsoleerd is, en niet geïsoleerd kan worden, van het belang en de bijdrage van de kerk in breder verband. Met name als het evangelie op het spel staat bij plaatselijk onderscheiden en plaatselijke actie, kan de gemeenschap van alle andere plaatselijke kerken, en daarmee van de universele kerk, niet onverschillig blijven, doch heeft zowel het recht als de verantwoordelijkheid betrokken te zijn, en ook de plicht van solidariteit.

155. Zoals onze verhalen aantonen, heeft de samenwerking van verschillende ker-

ken aangaande veel sociale kwesties bijgedragen tot een groeiende consensus en een groeiend engagement onder christenen wat betreft het gezamenlijk getuigen van het Koninkrijk Gods. Dit soort oecumenische ervaring deelt in het mysterie van *koinonia*. Maar als een crisis voorbij gaat, moet wel worden geprobeerd de samenwerking te laten voortduren. In dit perspectief houdt *koinonia* rechtstreeks verband met verzoening, in het bijzonder een groeiende verzoening van herinneringen, gebruik makend van een gezamenlijk lezen van de geschiedenis.⁸⁸ Hoewel historisch onderzoek van enorm belang is en licht werpt op het ontstaan van onze verschillen, is verzoening alleen mogelijk als de betrokkenen zich in bescheidenheid onthouden van het oordelen over de handelingen van personen en instellingen in het verleden (vgl. TCUC 63), en hun eigen verantwoordelijkheid erkennen, in het besef dat het verleden dikwijls in het heden doorwerkt onder de oppervlakte en zo de toekomst blijft beïnvloeden. Voor genezing is niets minder vereist dan bekering. In de studie *For the Conversion of the Churches* maakt de *Groupe des Dombes* duidelijk dat bekering en identiteit elkaar niet uitsluiten maar juist veronderstellen: "Identiteit en bekering sluiten elkaar in het geheel niet uit, sterker, ze hebben elkaar nodig: er is geen christelijke identiteit zonder bekering; bekering is essentieel voor de kerk; onze kerkgenootschappen verdienen de naam christelijk niet als ze zich niet openstellen voor bekering."⁸⁹

6. Mogelijkheden tot gemeenschappelijk onderscheid en getuigenis

156. De ervaringen van onze gemeenschappen in Canada, Zuid-Afrika en Noord-Ierland laten zien dat we het eens

88. Zie *Towards a Common Understanding of the Church*, § 12-63 en 153-156.

89. Groupe des Dombes, *For the Conversion of the Churches*, Genève, WCC, 'Introduction', § 8.

kunnen zijn en samen kunnen getuigen over een aantal belangrijke sociale kwesties. Het is bovendien mogelijk om van elkaar te leren en soms door elkaar te worden geïnspireerd door zulk gemeenschappelijk getuigenis, in het bijzonder naarmate we elkaars verschillende processen van onderscheiding beter leren begrijpen.

157. Er is geen verschil van mening tussen ons wat betreft de fundamentele erkenning dat de kerk een gemeenschap van gezamenlijk getuigenis van het Koninkrijk Gods is, en ook moet zijn. De gemeenschappelijke actie van onze kerken in het uitdragen van Jezus' boodschap aangaande het Koninkrijk op verschillende momenten en in verschillende plaatsen wordt opgewekt en mogelijk gemaakt door gezamenlijk getuigenis. Ons begrip van het Koninkrijk stelt ons in staat veel van de tekenen van de tijd samen te interpreteren. In Zuid-Afrika, bijvoorbeeld, hebben leden van onze beide tradities, gedurende een lange periode en gemotiveerd door een gemeenschappelijke erkenning van de wijze waarop Jezus de armen plaatst in relatie tot het Koninkrijk Gods, geleerd samen te werken voor gerechtigheid, zowel wat betreft economie als ras. Onze beide gemeenschappen zijn erop uit te luisteren naar de stem van de armen als een bron bij uitstek om de eisen van het Koninkrijk Gods in onze wereld te onderscheiden. In die zin kan hun stem een soort van 'hermeneutische sleutel' zijn om de tekenen van de tijd te interpreteren en te komen tot gezamenlijke onderscheiding, op grond van ons kerkelijk zelfbesef als morele gemeenschap. Dit is een van de duidelijke implicaties van de discussies over 'ecclesiologie en ethiek', die halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw hebben plaatsgevonden

in de Wereldraad van Kerken, en waaruit teksten zijn voortgekomen als *Costly Unity* (Kostbare eenheid), *Costly Commitment* (Kostbare toewijding) en *Costly Obedience* (Kostbare gehoorzaamheid).⁹⁰ Het is ook duidelijk in het leven van onze gemeenschappen over de gehele wereld, waar katholieken en protestanten samen leven en samen werken aan gemeenschappelijke projecten en ondernemingen.

158. Maar ook als we ons verheugen over het feit dat we in staat zijn te getuigen van het Koninkrijk door samen te denken en te handelen op vele momenten en vele plaatsen, in het bijzonder waar we groot onrecht en lijden ontmoeten, erkennen we dat onze tradities uiteenlopende gewoonten van onderscheiding door de gemeenschap hebben. Terwijl we op verschillende manieren tot conclusies over morele zaken komen, komen we dikwijls bij vergelijkbare of zelfs identieke morele standpunten uit. In zaken als gerechtigheid op het gebied van economie of ras, het rentmeesterschap over de schepping, geweld in onze samenlevingen of het recht van inheemse volken, leren we niet alleen van elkaar, maar moedigen we elkaar ook aan en werken we samen. Zo gaan we inzien dat we elkaar op vele manieren moreel rekenschap verschuldigd zijn.

Hoofdstuk IV

Het Koninkrijk Gods en de kerk

159. Onze gemeenschappelijke overweging van het Koninkrijk in Schrift en Traditie (hoofdstuk I), drie verhalen van gemeenschappelijk getuigenis van het Koninkrijk (hoofdstuk II) en een aantal be-

90. Deze drie teksten zijn samen in boekvorm gepubliceerd onder de titel *Ecclesiology and Ethics: Ecumenical Ethical Engagement, Moral Formation and the Nature of the Church*, Thomas F. Best en Martin Robra, eds. (Genève, 1997).

ginselen om de opdrachten van het Koninkrijk te onderscheiden (hoofdstuk III), dat alles leidt op natuurlijke en logische wijze tot de volgende vraag: wat betekent het feit dat christenen hun aandacht vooral richten op het Koninkrijk voor de manier waarop wij de aard en de missie van de kerk zien? Dit hoofdstuk probeert een gezamenlijk antwoord op deze vraag te bieden. Ten eerste zal er aandacht zijn voor onze verschillende perspectieven en fundamentele overeenstemming over de relatie tussen het Koninkrijk en de kerk. Dan zal dit thema in drie paragrafen worden uitgewerkt in termen van de drie fundamentele kerkelijke activiteiten: eredienst (het Koninkrijk viert), getuigenis (door woord en daad) en dienstbaarheid (handelen om de kwaliteit van het menselijk leven hier en nu te beïnvloeden). Ten slotte heeft ons onderzoek naar de relatie tussen kerk en Koninkrijk in de huidige fase van de gereformeerd-katholieke dialoog ons in staat gesteld op een aantal belangrijke manieren enige van de kerkelijke convergentiepunten te verdiepen, die zijn vastgelegd in de vorige fase van dialoog tussen onze gemeenschappen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een vijfde paragraaf die aan deze vooruitgang is gewijd.

1. Jezus, het Koninkrijk en de kerk

160. Jezus' kernboodschap was het Koninkrijk Gods (zie Mc 1,15). De verkondiging en vestiging daarvan vormen de belangrijkste reden voor Zijn missie (vgl. Lc 4,43). Jezus Zelf is wezenlijk verbonden met de 'Blijde Boodschap', zoals Hij verklaart aan het begin van Zijn openbare optreden in de synagoge van Nazaret, als Hij de woorden van Jesaja over de Gezalfde, gezonden door de Geest des Heren (vgl. Lc 4,14-21), op Zichzelf toepast.

Daar de 'Blijde Boodschap' de verkondiging is van de komst van deze Gezalfde (de Christus), is er een vereenzelviging tussen de boodschap en de boodschapper. Jezus' macht, het geheim van de doeltreffendheid van Zijn handelingen, is gelegen in Zijn totale vereenzelviging met de boodschap die Hij verkondigt: Hij verkondigt de 'Blijde Boodschap' niet alleen door wat Hij doet of zegt, maar ook door wie Hij is. Wie betrokken raakt bij Jezus, raakt betrokken bij het Koninkrijk Gods. In die context moeten we ook het ontstaan van de gemeenschap van leerlingen begrijpen, geworteld in Israël als Gods volk, een gemeenschap die op een nieuwe wijze getuigt van Jezus en Zijn Koninkrijk. Hoewel de aard van dit Koninkrijk en de band met de kerk voor onze dialoog geen aanleiding tot meningsverschil is geweest, is die wel op uiteenlopende manieren beschouwd in onze verschillende gemeenschappen.

161. Voor rooms-katholieken beschreef het Tweede Vaticaans Concilie de kerk als "het rijk van Christus, reeds nu op mysterieuze wijze tegenwoordig".⁹¹ In de Kerk wordt het eeuwige plan van de Vader, geopenbaard in Jezus Christus, om de mensheid tot het eeuwige doel te brengen, gerealiseerd. Hier wordt de Kerk gezien in verband met de verkondiging van "de volheid... [van] het mysterie dat in alle eeuwen en voor alle generaties verborgen is geweest".⁹² Daarom moet de Kerk worden gezien in dit brede perspectief van Gods heilsplan, dat alle mensen en de gehele schepping omvat (zie 1Tim 2,4; Rom 8,22 ev.). Ofschoon Jezus' boodschap van het Koninkrijk tot iedereen was gericht, waren Zijn leerlingen de eersten die deze ontvingen, maar hun bijzondere nabijheid tot het Koninkrijk maakte hen niet tot een gesloten gezelschap. Een van

91. Tweede Vaticaans Concilie, dogmatische Constitutie over de Kerk *Lumen gentium*, 3; zie ook http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/index.htm.

92. Kol 1,26; zie Ef 3,3-9; 1Kor 2,6-10.

de voornaamste verleidingen voor de Kerk in de loop van haar geschiedenis is een al te grote vereenzelviging met het Koninkrijk geweest. Het Tweede Vaticaans Concilie maakte duidelijk onderscheid tussen het Koninkrijk zoals het nu in de geschiedenis aanwezig is en zijn eschatologische volheid die nog uitstaat.⁹³

162. Er zijn constante thema's in de gereformeerde opvatting aangaande de relatie tussen kerk en Koninkrijk. Ten eerste benadrukken de gereformeerden de voortdurende rol van de bijbel bij het interpreteren van deze relatie en men heeft geprobeerd het bestuur van de kerk te structureren door collegiale en gemeenschapsprocessen van besluitvorming. De gereformeerden zien het Koninkrijk ook als een kritisch beginsel wat betreft de kerk en de omringende cultuur. Binnen deze gemeenschappelijke kern worden op verschillende tijden en plaatsen door gereformeerden verschillende aspecten benadrukt. Sommigen hebben kerk en Koninkrijk radicaal gescheiden, en daarbij het Koninkrijk vereenzelvigd met het innerlijke, geestelijke rijk. Anderen hebben de twee praktisch vereenzelvigd, bijvoorbeeld bij zendingsactiviteiten, in de Schotse 'Covenant' beweging en in de Social Gospel beweging. Vooral in de twintigste eeuw schoof het Koninkrijk Gods als theologische categorie meer en meer naar het centrum van het theologisch denken. Deze groeiende invloed onderstreepte de wijze waarop Gods redding in Jezus Christus onze aardse werkelijkheid insluit, inclusief de sociale en politieke aspecten. Soms is echter de specifieke betekenis van de kerk verwaarloosd. De gereformeerde traditie beschouwt oecumenische inzichten en het delen van het leven met oecumenische partners als een verrijking. Zo erkent,

gedeeltelijk als gevolg van de impact van de bevrijdingstheologie, het huidige gereformeerde denken de sterke theologische relatie tussen de kerk en het Koninkrijk, en ook hoe waardevol het is de kerk een teken en instrument van het Koninkrijk te noemen. Het recente rapport van de dialoog tussen pinksterbeweging en gereformeerden toont duidelijk aan dat men zich van deze link bewust is. "De Kerk als gemeenschap van gelovigen moet een 'model' zijn, dat duidelijk maakt – al is het op inadequate wijze – hoe het komende Koninkrijk zal zijn."⁹⁴ En ook: "De kerk ontstaat door de Geest en dient als instrument van het Koninkrijk dat Jezus Christus heeft verkondigd en ingeluid. De kerk is geroepen om het Koninkrijk te dienen, niet voor haar eigen belang of als doel op zichzelf."⁹⁵

163. Gereformeerden en katholieken erkennen dat ze ten diepste dezelfde visie hebben wat betreft de relatie tussen kerk en Koninkrijk, zelfs al drukken we ons nog steeds theologisch op verschillende manieren uit, als gevolg van onze verschillende tradities. Al kan het Koninkrijk niet vereenzelvigd worden met de kerk, dat betekent nog niet dat er in de kerk geen tekenen van het Koninkrijk aanwezig zijn. Zij zijn ook aanwezig in de schepping, in de geschiedenis, in de menselijke samenleving en in de wereld. Het Koninkrijk toont zich in de samenleving en men komt het tegen in de samenleving, maar een bepaalde samenleving moet niet met het Koninkrijk worden vereenzelvigd. Het woord *kerk* komt niet vaak voor in Jezus' onderricht, dat zich concentreert op het Koninkrijk Gods. Maar het concept van een Messiaanse gemeenschap is er wel intrinsiek mee verbonden. Jezus verzamelde leerlingen om Zich heen om het Koninkrijk Gods te ver-

93. Vgl. "Zo heeft de Kerk ... de zending ontvangen om het koninkrijk van God en van Christus te verkondigen en bij alle volkeren te vestigen; en van dat rijk is zij op aarde de kiem en de aanvang. Terwijl zij langzaam opgroeit, verzucht zij intussen naar dat koninkrijk in zijn voltooiing en streeft zij vol hoop en uit al haar krachten naar de vereniging met haar Koning in de heerlijkheid" (LG, 5) [Ned. vert. in *Constituties & Decreten van het Tweede Vaticaans Concilie*, Katholiek Archief, Amersfoort 1967]. Hetzelfde onderscheid is te vinden in de Encycliek *Redemptoris Missio* (15 en 18), het document *Dialoog en Verkondiging* (35, vgl. 59) en in de verklaring *Dominus Iesus* (19).

94. Eindrapport van de Internationale Dialoog tussen vertegenwoordigers van de *World Alliance of Reformed Churches* en enige klassieke Pinksterbewegingen en hun leiders, *Word and Spirit, Church and World* (2000), § 59.

95. A.w., § 79.

kondigen en de kern te vormen van een op het Koninkrijk gerichte gemeenschap.

164. Het idee van gemeenschap, prominent aanwezig in de recente oecumenische dialoog, kan en moet worden gezien als uitdrukking gevend aan de relatie tussen de kerk en Koninkrijk Gods. Veel oecumenische dialogen beschrijven de zichtbare eenheid van alle christenen met de bijbelse term voor gemeenschap – *koinonia* – die verstaan wordt in analogie met de Drie-eenheid, dat wil zeggen niet als uniformiteit maar als eenheid in verscheidenheid. De vijfde Wereldconferentie van de *Faith and Order Commission* heeft de volgende rijke beschrijving gegeven van deze *koinonia*:

Koinonia is het middelpunt van onze discussies geweest. Dit woord uit het Griekse Nieuwe Testament beschrijft de rijkdom van ons leven samen in Christus: gemeenschap, gemeente, delen, verbondenheid, deelnemen, solidariteit. [...] Deze *koinonia* die wij delen is niets minder dan de verzouende aanwezigheid van Gods liefde. God wil eenheid voor de kerk, voor de mensheid en voor de schepping, want God is een *koinonia* van liefde, de eenheid van de Vader, de Zoon en de heilige Geest. Deze *koinonia* komt tot ons als een gave die we alleen maar in dankbaarheid kunnen aanvaarden. Dankbaarheid is echter geen passiviteit. Onze *koinonia* ligt in de heilige Geest, die ons aanspoort tot actie. De *koinonia* die wij ervaren zet ons ertoe aan te streven naar die zichtbare eenheid die op adequate wijze onze *koinonia* met God en met elkaar tot uitdrukking kan brengen.⁹⁶

Deze tekst toont aan dat er diepgaande verbanden zijn tussen gemeenschap en het Koninkrijk Gods. Kerkelijke gemeenschap, “de verzoenende aanwezigheid van Gods liefde”, is een uitdrukking van Gods heerschappij. Het is een gave en een opgave. Door in weerwil van alle struikelblokken die zich op hun weg bevinden naar grotere zichtbare gemeenschap te zoeken, streven christenen ernaar vollediger te beantwoorden aan Gods wil wat betreft de volledige totstandkoming van het Koninkrijk. Oecumenische dialoog, gebed en samenwerking hebben gemeenschappen geholpen de werkelijke gemeenschap die ze al delen beter te waarderen en toe te groeien naar vollediger gemeenschap. Tegelijkertijd noopt een dergelijke gemeenschap christenen ertoe het Koninkrijk Gods te dienen door zich steeds meer bewust te worden van de noden van alle mensen, de belangrijkste oorzaken van de gebrokenheid van de menselijke gemeenschap te onderzoeken – zoals die blijkt uit geweld, onrecht en de achteruitgang van de natuur – en heelwording te bevorderen.

2. Het Koninkrijk vieren in de eredienst

165. Door woord en sacrament te delen in de aanwezigheid van de Drie-ene God, ontdekt de kerk opnieuw dat zij een gemeenschap is en wordt ze wat ze is: het volk van God, het Lichaam van Christus en de tempel van de heilige Geest (vgl. Ef 2,21). Ons begrip van de kerk kan worden verbeterd door eens goed te kijken hoe een gemeenschap het Koninkrijk Gods viert in de eredienst.

166. Decennia van oecumenische dialoog hebben geleid tot een sterke convergentie ten aanzien van veel van de essentiële elementen van de christelijke liturgie,

96. Boodschap van de Wereldconferentie, § 4, in: T. Best, G. Gassmann, *On the Way to Fuller Koinonia*, Faith and Order Paper No. 166, (Genève, 1994), 225-226.

waarvan sommige sterk georiënteerd zijn op het Koninkrijk Gods. Zo wordt bijvoorbeeld in veel van onze gemeenschappen, na een openingslied van lofprijzing, de eredienst begonnen met een schuldbelijdenis en een aanzegging van vergeving. We komen samen als zondaars. We leven in een wereld waarin Gods goede gaven in de schepping bedorven zijn door verkeerd gebruik, relaties die getekend zijn door misbruik, groot onrecht wat betreft de verdeling van rijkdom, en zinloos geweld. Het delen van Gods vergeving is het uitgangspunt voor alle andere vormen van het delen als gemeenschap in eredienst en leven. In de verkondiging van het Woord en de viering van de sacramenten, kunnen we een glimp van het Koninkrijk zien, de geluiden en geuren ervan waarnemen. Preken in verteltrant functioneren op dezelfde manier als Jezus' parabels van het Koninkrijk, waarbij de toehoorders in het verhaal worden getrokken en worden uitgenodigd daar hun plaats te vinden. Een gezamenlijke geloofsbelijdenis, zoals het Credo van Nicea, herinnert ons eraan dat we behoren tot de kerk van alle tijden en alle plaatsen, die zich nu openbaart in onze eigen gemeenschap. In onze voorbeden voor de gehele kerk en voor de wereld verdiepen we ons verlangen naar de beloften van het Koninkrijk Gods. Christelijke eredienst is als het goed is een uitdrukking van de huidige werkelijkheid, omgevormd door Gods genade.

167. Als brood en wijn gereed zijn gemaakt, danken wij de Vader door de Zoon in de heilige Geest voor de wonderen van de schepping, de verlossing en de heiliging. Gezamenlijke eredienst is een van de manieren om uitdrukking te geven aan de overtuiging van de Catechismus van Westminster, dat het voornaamste doel

van de mensheid is God verheerlijken en voor eeuwig van God genieten.⁹⁷ Zo wordt ook in katholieke Eucharistische Gebeden de dankzegging aan God "voor Uw grote heerlijkheid" benadrukt. De liturgische viering stelt ons in staat opnieuw binnen te gaan in Gods heilshandelen door Jezus Christus, waarvan het uiteindelijke doel het Koninkrijk is (vgl. 1Kor 15,28). Ons liturgisch lofoffer (vgl. Heb 13,15) viert de heiligmakende genade van Gods gave en loopt vooruit op Christus' wederkomst in heerlijkheid. We vieren waar we op hopen en wat we toch reeds ervaren: de vreugde van de verlossing.

168. In onze oecumenische uitwisseling aangaande de eredienst hebben we geleerd het essentiële belang te zien van de aanroeping van de heilige Geest (*epiklesis*) over de gemeenschap en de elementen van brood en wijn. Liturgie is als zodanig een *epiklesis*, een aanroeping van de heilige Geest, door Wie de gekruisigde en verzen Christus werkelijk aanwezig is in de eucharistische viering van de verzamelde gemeenschap.⁹⁸ In de kracht van de heilige Geest en door Christus, onze Hogepriester, bieden christenen hun gebed aan de Vader aan en wijden zich, met deze offergave, toe aan God in de gemeenschap van de heiligen.

169. Gebed om de wederkomst van de Heer en de definitieve openbaring van Zijn Koninkrijk is ook een centraal aspect van de eredienst. De christelijke liturgie nodigt ons uit binnen te treden in een vernieuwde wereld, een wereld waarop we alleen maar kunnen hopen en die we toch al kunnen ervaren. Dit is de wereld van Gods liefdevolle en volmaakte heerschappij in een gemeenschap van rechtvaardige en vervulde relaties. "De Geest

97. Vgl. *Westminster Shorter Catechism*, Q. 1. De Westminster Assembly werd in 1643 door het Engelse Parlement bijeen geroepen. De *Westminster Confession of Faith* werd in december 1646 voltooid. De *Westminster Shorter Catechism*, bedoeld voor het onderwijs aan kinderen, en de *Westminster Larger Catechism*, bedoeld voor uitleg vanaf de kansel, werden in 1647, respectievelijk 1648 voltooid. Deze 'Westminster Standards' functioneren vandaag de dag in veel confessies binnen de gereformeerde traditie als officiële standaard van de leer.

98. Over de vraag of de verzen Heer in de Eucharistie aanwezig is in de gemeenschap, in de liturgische handeling van de gemeenschap, in de elementen van brood en wijn, of in een of andere combinatie van deze, bestaat nog geen volledige overeenstemming tussen onze gemeenschappen. Dit blijft daardoor een onderwerp voor onze voortgaande dialoog.

en de bruid zeggen: 'Kom!' Laat wie luistert zeggen: 'Kom!'" (Apk 22,17).

170. Het bijbelse getuigenis nodigt ons uit het omvormende vermogen te zien van de christelijke eredienst, waarin verscheidenheid (bijvoorbeeld in termen van ras, sociale klasse en geslacht) in ere wordt gehouden, maar geen reden tot discriminatie is. Allen zijn één in Christus Jezus! In Christus is geen jood of heiden meer, geen slaaf of vrije, geen man en vrouw (Gal 3,28). In de liturgische bijeenkomst kunnen de vrijheid, gerechtigheid en genade van Christus door de christelijke gemeenschap worden ervaren en gevierd als nieuwheid van leven in het Koninkrijk Gods. Zoals Jezus tijdens Zijn aardse leven tollenaars en zondaars tot tafelgemeenschap uitnodigde, zo worden christenen opgeroepen in hun gebed en lofprijzing solidair te zijn met de verschoppelingen en tekenen te worden van de liefde van Christus, Die voor allen leefde en zich offerde en nu de genade van Zijn aanwezigheid aanbiedt in de eredienst, en speciaal in de Eucharistie.

171. De heilige Communie is in het bijzonder een voorsmaak van het hemels gastmaal in het komende Koninkrijk. Ons wordt een blik gegund op de goddelijke heerschappij, die is beloofd als de uiteindelijke vernieuwing van de schepping. Tekenen van deze vernieuwing zijn in de wereld aanwezig, overal waar Gods genade zich toont en mensen zich inzetten voor gerechtigheid, liefde en vrede. De Eucharistie is het feest waarbij de Kerk God dank zegt voor deze tekenen en vreugdevol viert dat het Koninkrijk er reeds is, en in zijn volheid zal komen. Meer nog dan de rituele vormen van liturgie en het belang daarvan voor persoonlijke vroomheid, is het de nieuwheid

van leven, door de christelijke gemeenschap ervaren en gevierd (Hnd 2,42-46; 1Kor 14), die iedere christen ertoe aanspoort, in gehoorzaamheid aan het nieuwe gebod van de liefde, zijn hele leven te maken tot een voortdurende offergave van aanbidding in geest en waarheid (Joh 4,23). De voorsmaak van de tijd die zal komen zendt aanbidders uit naar de wereld in een geest van liefdevolle dienstbaarheid aan Gods hele volk. Om met de Quakers te spreken: "Onze eredienst is klaar, nu begint ons dienstwerk."

172. Het feit dat volledige gemeenschap nog niet is bereikt, kan ons alleen maar uitdagen onze inspanningen voort te zetten om deze fundamentele scheiding te overbruggen. Als christenen uiteindelijk verenigd zullen zijn om dezelfde tafel, om hetzelfde brood te eten en uit dezelfde beker te drinken, dan zal hun missionaire getuigenis versterkt worden op zowel het persoonlijke als het collectieve niveau.

3. Getuigen van het Koninkrijk in woord en daad

173. De verrezten Heer verschijnt aan de apostelen, spreekt over het Koninkrijk Gods en belooft dat ze gedoopt zullen worden met de heilige Geest: "Maar wanneer de heilige Geest over jullie komt, zullen jullie kracht ontvangen en van mij getuigen in Jeruzalem, in heel Judea en Samaria, tot aan de uiteinden van de aarde" (vgl. Hnd 1,5.8). Deze opdracht van de verrezten Heer is beslissend voor het leven en het getuigenis van de kerk die, vanaf het begin en door alle tijden heen, niet begrepen kan worden zonder verwijzing naar het getuigen van het Koninkrijk. Wie het evangelie heeft ontvangen is geroepen voortdurend – niet alleen maar af en toe – getuigenis (*marty-*

99. *The Nature and Mission of the Church – A Stage on the Way to a Common Statement*, Genève, Wereldraad van Kerken, 2005, § 54.

ria) te geven van Gods wil dat de wereld gered en omgevormd zal worden. De integriteit en de authenticiteit van de kerk staan hier op het spel.

174. De kerk zien als een gemeenschap van gezamenlijk getuigenis voor het Koninkrijk Gods werpt een nieuw licht op verschillende kerkelijke kwesties. Alle gelovigen zijn geroepen om te getuigen, waarbij gewijde bedienaren specifieke verantwoordelijkheden hebben, naar gelang hun rol in de gemeenschap, zodat christenen, zowel individueel als gezamenlijk, deelnemen aan Gods handelen in deze wereld. In de loop van de geschiedenis heeft de zonde herhaaldelijk het getuigenis van de kerk misvormd en daarmee is zij ingegaan tegen haar ware aard en roeping. De kerk kan zich alleen verlaten op Gods trouw, Die altijd weer vergeving aanbiedt en oproept tot berouw, vernieuwing en hervorming.⁹⁹

175. Het getuigenis van de kerk in dienst van het Koninkrijk is een werkelijkheid met vele facetten. (1) Het vindt in eerste instantie plaats als de kerk samen komt voor de verkondiging van het Woord en de viering van de sacramenten. De liturgie zelf is een daad van belijdenis dat het Koninkrijk is ingeluid door de woorden, daden en de Persoon van Jezus van Nazaret en dat het zelfs nu reeds aanwezig is, geconcentreerd in de christelijke gemeenschap, waarvan het leven steeds weer wordt vernieuwd door de liturgie. (2) Een andere vorm van getuigenis bestaat in het vestigen van christelijke gemeenschappen over de hele wereld, gemeenschappen die geroepen zijn om te laten zien dat het Koninkrijk ook nu aanwezig en werkzaam is. Door in hun eigen leven gerechtigheid, vrede, vrijheid en respect voor mensenrechten te verwerklijken, kunnen

deze gemeenschappen een waarschuwend teken zijn voor de samenleving in het algemeen. (3) Een derde aspect van getuigenis is gelegen in de profetische stem van de kerk, die zij verheft om de samenleving te bekritisieren en te stimuleren zichzelf om te vormen langs de lijnen van het Koninkrijk. Het Woord van God zal vorm geven aan de wijze waarop de kerk zich bezig houdt met de hoop en de angst van de mensheid. De kerk, die Jezus Christus belijdt als de Heer die Dienaar is, roept voortdurend op tot hernieuwing van het leven in de cultuur en in de samenleving, daarbij getuigend van Gods beloften en geboden aan mensen, aardse heerschappijen en machten (vgl. Kol. 1,16 en 2,15). Het bevorderen van gerechtigheid, vrede en mensenrechten is een essentieel deel van de evangelisatie, van de verkondiging van het goede nieuws van het Koninkrijk. (4) Ten slotte is dagelijkse aanroeping, zoals door christenen zo vaak herhaald in de bede van het Onzevader – “Uw Rijk kome” – een getuigenis van Gods soevereiniteit bij het tot stand brengen van de omvorming van de wereld. Jezus’ eigen onderricht over de kracht van het gebed wekt het vertrouwen dat dit verzoek te zijner tijd volgens Gods plan zal worden ingewilligd.

176. Daar getuigen van het Koninkrijk Gods wordt ingegeven door het evangelie zelf en gericht is op wat het leven van mensen werkelijk bepaalt – waarbij rekening moet worden gehouden met specifieke tijden en contexten – moet het concreet en contextgebonden zijn. Maar omdat Gods wereld één is en Gods Koninkrijk niet tegen zichzelf is verdeeld, heeft getuigenis tegelijkertijd universele dimensies.

177. De kerk is geroepen om het hart van het evangelie – dat wil zeggen de verzo-

ning van de mensheid met God en de verzoening tussen alle mensen – te relateren aan de specifieke noden van de mensen en van de schepping zelf. Zulk getuigenis vereist een sterke persoonlijke toewijding, ofschoon het de individuele verantwoordelijkheid tegelijkertijd overstijgt. Omdat het ook sterke kerkelijke implicaties heeft voor iedere christelijke gemeenschap, vormt het een uitdaging voor de autonomie van de gescheiden kerken. Kostbaar getuigenis vereist wederzijdse verantwoording. Daarom is een oecumenische benadering bij deze opdracht een voorwaarde voor een meer doeltreffend getuigenis. Gezamenlijk getuigenis is een kwestie van gehoorzaamheid. Kerken hebben elkaar nodig, zowel op bepaalde plaatselijke niveaus als op wereldniveau, om te leven volgens Gods beloften en om Gods geboden uit te voeren.

178. Het onderscheid tussen kerk en Koninkrijk heeft gevolgen voor de manier waarop de missie van de kerk wordt gezien. Deze missie behelst ondermeer strijd voor gerechtigheid, vrede en de bevrijding van de onderdrukten in deze wereld, en is gericht op dat eschatologische Koninkrijk dat in volheid zal komen aan het einde der tijden. Zo'n strijd is onlosmakelijk verbonden met het Koninkrijk dat reeds onder ons is, en zal af en toe ook plaats vinden binnen de kerk. Bovendien voorziet het Koninkrijk christenen van een uitgangspunt om de dialoog aan te gaan en samen te werken met leden van andere godsdiensten. Als God het Koninkrijk heeft bedoeld als het uiteindelijke doel voor de hele mensheid, dan moeten we ons niet alleen afvragen hoe andere godsdiensten zich verhouden tot de kerk, maar ook hoe ze zich verhouden tot het Koninkrijk. Zo kan het onderscheid tussen kerk en Koninkrijk ons hel-

pen om vruchtbaar bezig te zijn met de wereld en haar bestemming en een meer open en creatieve dialoog aan te gaan met andere godsdienstige tradities of seculiere ideologieën.

179. Zoals de Mensenzoon, die niet gekomen was om gediend te worden maar om te dienen, bestaat de kerk omwille van de lofprijzing aan God en de dienst aan het komende Koninkrijk. De verkondiging van het evangelie en het overal vestigen van kerken is slechts een deel van haar voortdurende roeping tot missie. In haar streven naar dialoog en samenwerking met alle mensen van goede wil (die tot andere godsdiensten en geestelijke families kunnen behoren) is de kerk geroepen tot openbaring en bevordering van Gods heerschappij, waarvan ook tekenen onderscheiden kunnen worden in verschillende culturen en godsdiensten. Zo handelt de kerk als volk van God te midden van Gods hele mensenfamilie.

4. Het Koninkrijk van God als uitgangspunt van handeling

180. Het Koninkrijk streeft naar de omvorming van de hele schepping tot eeuwige heerlijkheid, en de kerk moet worden beschouwd in de context van deze goddelijke doelstelling. Burgerschap van het Koninkrijk betekent een voortdurende oproep tot solidariteit met mensen, in het bijzonder met de uitgestotenen en de onderdrukten. Het Koninkrijk kan alleen iets betekenen voor de lijdende menigten, indien het wordt ervaren als een omvormende macht. Zoals Paulus in 1Kor 4,20 schrijft: "Want het koninkrijk van God bestaat niet uit woorden, maar uit kracht."

181. In de Katholieke Kerk is de verhouding tussen Kerk en Koninkrijk opnieuw

bekeken door het Tweede Vaticaans Concilie. Als principe voor zowel individuele als gemeenschappelijke actie werd het thema van het Koninkrijk na het Concilie het stevigst opgepakt door christelijke gemeenschappen en theologen in Latijns-Amerika, Azië en Afrika. Vanwege hun ervaring met onderdrukking en troosteloze armoede, zagen zij het Koninkrijk op de eerste plaats als een katalysator voor historische bevrijding en omvorming van de wereld. Met groeiende duidelijkheid werd gezien dat het Koninkrijk Gods ook tot deze wereld behoort en niet alleen tot de toekomstige, dat het niet alleen een gave is maar ook een opgave die onze menselijke samenwerking vereist, en dat het onderscheiden is van de Kerk, hoewel er niet volledig van gescheiden. Deze aspecten van het Koninkrijk vroegen om een agenda voor actie en leidden tot een nieuw begrip van de eigen identiteit en missie van de Kerk, gezichtspunten die gebaseerd waren op de leer van het Concilie zelf:

Het mysterie van de heilige Kerk wordt door haar stichting openbaar. De Heer Jezus immers heeft met de Kerk een begin gemaakt door het verkondigen van de Blijde Boodschap, de komst namelijk van het rijk van God ... Zo heeft de Kerk, door de gaven van haar Stichter ... de zending ontvangen om het Koninkrijk van God en van Christus te verkondigen en bij alle volkeren te vestigen; en van dat rijk is zij op aarde de kiem en de aanvang (*Lumen gentium*, 5).

182. De gereformeerde traditie ziet de kerk ook in het licht van het Koninkrijk. De opvatting dat het Koninkrijk op de eerste plaats een katalysator is voor historische bevrijding – een bevrijding die

vooral het ideaal is van het zuidelijk deel van de wereldwijde christelijke gemeenschap – vindt op grote schaal erkenning in de ruimere gereformeerde familie. Er is een sterk bewustzijn dat het Koninkrijk Gods een levende realiteit is, die onze kerkelijke structuren en onze theologische interpretaties overstijgt. De wijze waarop kerken hun verantwoordelijkheid in de wereld vandaag de dag in praktijk brengen, bijvoorbeeld hun sociale leer of hun diaconale activiteiten, is relevant voor de omvorming van de wereld en voor de christelijke eenheid. Ze zijn geroepen om trouw te blijven aan het evangelie in wisselende situaties, als zij verantwoording afleggen van de hoop die zij verkondigen. Daarom moeten zij bepaalde vragen en noden aanpakken, zowel door daden van getuigenis als van dienstbaarheid. Maar deze daden moeten in principe openstaan voor hernieuwde overweging en verdere aanpassing. In dit oecumenische en eschatologische perspectief kunnen de structuren voor de dienst van de kerk aan het Koninkrijk Gods profiteren van kritisch oecumenisch en theologisch debat.

183. Kerken in de gereformeerde traditie zijn altijd overtuigd geweest van de eenheid en de katholiciteit van de christelijke kerk. Omdat gereformeerde christenen geen absoluut gezag toekennen aan hun eigen belijdenisgeschriften en -geschiedenis, zien de meeste van hen het bestaan van hun denominatie als historisch bepaald en dus vatbaar voor verandering. De oprichting (in 1875 en 1891) van wat nu de World Alliance of Reformed Churches (Wereldbond van Hervormde/Gereformeerde Kerken) is, laat zien hoe gereformeerde gelovigen overtuigd waren – en naar men mag verwachten nog zijn – van de zichtbare, structurele eenheid van de kerk, inclusief een eenheid in geloof,

100. *Towards a Common Understanding of the Church*, § 113.

101. A.w., § 138.

kerkorde, leven en werken. Kerken in de gereformeerde familie zijn, waarschijnlijk meer dan in welke andere christelijke wereldgemeenschap ook, bereid geweest tot structurele eenheid te komen met kerken van dezelfde familie en ook van andere families. Dat betekent echter niet dat zulke organische verbintenissen beschouwd kunnen worden als 'het' gereformeerde antwoord op de eenheid waarnaar we op zoek zijn. De vorm en de aard die zo'n eenheid in de toekomst zou moeten hebben zal het resultaat zijn van verdere oecumenische dialoog.

184. We moeten de mate waarin onze verschillende tradities gemeenschappelijkheid hebben bereikt in onze interpretatie van het Koninkrijk niet onderschatten. We zien het Koninkrijk allebei als een katalysator voor historische bevrijding en we zijn ons ervan bewust dat het mysterie ervan begrip en geschiedenis overstijgt. Samen willen we benadrukken dat Jezus het Koninkrijk niet heeft voorzien als iets dat enkel en alleen tot het hiernamaals behoort. Toch kan het toekomstige Koninkrijk niet worden afgeleid van de omstandigheden van de huidige geschiedenis; dat zal kwalitatief nieuw zijn en ligt buiten het bereik van menselijke planning en mogelijkheden; het is iets dat we ons alleen maar kunnen laten schenken. Hoewel het thema van het Koninkrijk de wereld en het menselijk streven in de geschiedenis serieus neemt, wordt daarom het perspectief van een transcendente toekomst in de volheid van God niet prijsgegeven. Alleen God kan uiteindelijk de diepste verlangens van de mensheid vervullen.

185. De vraag blijft dan toch: Wat zegt het Koninkrijk over situaties van absolute onderdrukking en uitbuiting waarin velen

zich thans bevinden? De wereld waarin wij leven en waarin het Koninkrijk Gods nabij is, is geen neutraal terrein. Er zijn vijandige machten die in verzet zijn tegen het Koninkrijk. Dit *anti-koninkrijk* is niet slechts de afwezigheid van het Koninkrijk of het feit dat dit *nog niet* is gekomen, maar het staat er haaks op. Het Koninkrijk verkeert dus in oorlog met het anti-koninkrijk. Ze sluiten elkaar niet alleen maar uit: ze strijden tegen elkaar. Onze betrokkenheid bij het bevorderen van het Koninkrijk houdt dus noodzakelijkerwijs in dat we actief strijden tegen het anti-koninkrijk. Ofschoon we weten dat het anti-koninkrijk uiteindelijk zal worden verslagen door de macht van God, zijn wij geroepen weerstand te bieden aan de macht van het kwaad, dat ernaar streeft de mensheid te knechten.

186. Het Koninkrijk Gods is onder ons aanwezig. Als we de kerk zien in het licht van het Koninkrijk, dan doen we dat – welke verantwoordelijkheid we ook binnen onze kerken mogen hebben – in het bewustzijn dat we als burgers van deze wereld delen in het lijden van de mensheid en de schepping. Maar zelfs als we onszelf op de eerste plaats zien als slachtoffers, neemt dat onze verantwoordelijkheid niet weg. Als we moeten erkennen dat we mede schuldig zijn omdat we hebben geprofiteerd van onrechtvaardige mondiale verhoudingen, dan moet dat ons eens te meer inspireren om ons in te zetten voor een wereld die meer trekken vertoont van het Koninkrijk Gods. Dit vereist ontvankelijke openheid jegens anderen, geduld en vastberadenheid.

187. Dit thema van verantwoordelijkheid houdt ook verband met onze kerkelijke structuren. De kerk, als onderdeel van de samenleving, heeft macht – en is daarom

102. A.w., § 94 and 111.

103. "Dewijl er geen andere ingang is tot het leven, indien zij ons niet in haar schoot ontvangt, baart, ons voedt aan haar borsten, en eindelijk onder haar hoede en leiding neemt, totdat wij, na het sterfelijke vlees afgelegd te hebben, gelijk zullen zijn aan de engelen", (IV.1.4). *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst* [Ned. vertaling: A. Sizoo, Delft, 2^e druk, 1949].

104. *Towards a Common Understanding of the Church*, § 108.

verantwoordelijk – in de menselijke gemeenschap. Of de kerk handelt als vredestichter (door de verzoening van volken te bevorderen) of als destructieve macht (door steeds meer afsplitsingen toe te voegen aan de reeds bestaande) hangt af van de vraag hoe trouw zij is aan het evangelie en de mate waarin de sacramenten en de liturgie verband houden met het dagelijks leven van de gelovigen en waarin de verkondigde woorden in praktijk worden gebracht. Juist de verdeeldheid onder christelijke gemeenschappen kan een extra element zijn dat de samenleving verdeelt.

188. Deze dialoog is bedoeld om bij te dragen tot de vernieuwing van onze beide gemeenschappen, door te wijzen op het Koninkrijk Gods als ‘principe van handeling’. Juist door het dienen van Gods omvormend handelen in de wereld kan de christelijke gemeenschap een authentiek teken en getuigenis zijn van het Koninkrijk Gods.

5. Het verdiepen van ons gemeenschappelijk verstaan van de kerk

189. In ons vorige rapport *Towards a Common Understanding of the Church* (Naar een gemeenschappelijk verstaan van de kerk) werd opgemerkt dat “de twee concepten, ‘schepping van het Woord’ en ‘sacrament van genade’ gezien kunnen worden als uitdrukkingen van dezelfde instrumentele werkelijkheid naar verschillende aspecten, als elkaar aanvullend of als twee zijden van dezelfde munt. Ze kunnen ook de polen worden van een creatieve spanning tussen onze kerken.”¹⁰⁰ Kan het thema van het Koninkrijk leiden tot een verdere convergentie aangaande de aard en de missie van de kerk als *creatura verbi* en *sacramentum gratiae*? Kan

de verhouding tussen de kerk en het Koninkrijk Gods perspectieven bieden om te kijken naar de kwesties waarvan in de vorige fase van onze dialoog werd gezegd dat die “nader onderzoek” verdienen en “nieuwe uitdagingen” boden?¹⁰¹ We besluiten dit hoofdstuk met een poging deze vragen te beantwoorden.

5.1 De kerk als schepping van het Woord en sacrament van genade in het licht van het Koninkrijk

190. Beschouwd in de context van het thema van de huidige fase van onze dialoog lijkt het duidelijk dat ieder van deze beide uitdrukkingen iets overbrengt van de wijze waarop de kerk de vestiging van het Koninkrijk Gods in de wereld zou moeten dienen. De kerk is in twee opzichten nauw verbonden met het Woord. Ten eerste wordt de gemeenschap geschapen door te luisteren naar en te antwoorden op het Woord van God. Jezus, het vleesgeworden Woord, verkondigt dat het Koninkrijk Gods nabij is en de gemeenschap van leerlingen is de groep mensen die, onder de invloed van de genade, in geloof heeft geantwoord. Ten tweede moedigt dit antwoord van reddend geloof hen aan zelf ook het Woord van verlossing te verkondigen en geeft hun de opdracht te getuigen van de waarden van het Koninkrijk, die Jezus heeft onderwezen. In haar missie als dienstmaagd van het Koninkrijk toont de kerk zich op beide manieren als *creatura verbi*.

191. Tegelijkertijd wordt het Koninkrijk in de Schrift voorgesteld als het gevolg van het machtige handelen van God door Christus in de heilige Geest, in de geschiedenis en boven de geschiedenis uit. Het is niet het gevolg van menselijke pogingen maar van genade, waarop mensen

105. Zie hoofdstuk I, paragraaf 1.5 en hoofdstuk III, paragraaf 1 over de heilige Geest en hoofd-

mogen antwoorden. In de mate dat de kerk een door God bedoeld instrument is om te dienen bij het tot stand brengen van het Koninkrijk, moet het wel een instrument van genade zijn, hetgeen tot uitdrukking wordt gebracht met de term *sacramentum gratiae*. De omvorming van de wereld gebeurt ten dele door pogingen om een rechtvaardiger en vrediger samenleving tot stand te brengen. Maar christenen geloven ook dat die omvorming nu wordt gerealiseerd, bij wijze van voorschot, in de gemeenschap tussen God en mensen, die plaats vindt in de kerk, in het bijzonder door de verkondiging van het Woord, de viering van de sacramenten van Doopsel en Eucharistie, en andere sacramenten of riten. Als sacrament van het Koninkrijk is de kerk – en dat moet ze ook zijn – zowel schepping van het Woord als sacrament van genade.

192. Ons onderzoek van de patristische literatuur heeft dit ook onderstreept. Hoewel we geen patristische geschriften hebben gevonden die gebruik maken van de precieze uitdrukkingen *creatura verbi* en *sacramentum gratiae*, brengen patristische schrijvers de kerk wel nadrukkelijk in verband met het Woord en met Gods genade. De onderscheiding van de canon van de Schrift, de indrukwekkende hoeveelheid commentaren op afzonderlijke bijbelboeken en het beroep op de Schrift in leerstellige verhandelingen en beslissingen van het leergezag (die, door bepaalde ketterijen te verwerpen, aantoonde hoe noodzakelijk het voor de kerk is de adequaatheid van Schriftinterpretaties te onderscheiden) zijn allemaal relevant voor de visie op de kerk als *creatura verbi*. In deze zin hebben de vroeg-christelijke schrijvers de kerk zeker beschouwd als ‘een schepping van Gods Woord’, zelfs al gebruikten ze de uitdrukking nooit. Op

soortgelijke wijze zijn teksten uit de periode van de kerkvaders over het Doopsel, de Eucharistie en andere kerkelijke riten, zowel die van individuele schrijvers als – wat mogelijk zelfs nog meer veelbetekenend is – degene die bewaard zijn gebleven in liturgische boeken, zeer relevant voor het verstaan van de kerk als *sacramentum gratiae*. In dit opzicht zijn wellicht geen andere patristische geschriften zo indrukwekkend als de ‘mystagogische catecheses’, waarin bisschoppen pasgedoopte christenen onderrichten gedurende de week na Pasen. In deze zin hebben vroeg-christelijke schrijvers de kerk zeker beschouwd als ‘sacrament van genade’, omdat de genade van de heilige Geest altijd constitutief werkt bij de verkondiging van het Woord en de viering van deze riten. Een kerk zonder een sterk sacramentele viering van de gave van de genade zou niet de kerk van Christus hebben kunnen zijn zoals zij die kenden.

193. Volgens *Towards a Common Understanding of the Church* zijn dit “twee verschillende concepten om de kerk, en de manier waarop zij haar dienende en instrumentele rol vervult, te verstaan. Daar is het eerste concept meer ‘gereformeerd’, het andere meer ‘rooms-katholiek’” (94). In paragraaf 108 wordt vervolgens gesteld dat de kerk een instrument is “door de prediking van het Woord, in de bediening van de sacramenten en in het toezicht over de gemeenschappen”. We kunnen nu verklaren, in het licht van ons onderzoek zowel naar het Koninkrijk als naar de patristische geschriften, dat deze beelden niet alleen wederzijds informatief en complementair zijn, maar ook dat het ene niet werkelijk adequaat is zonder het andere. Een ‘sacramentele’ Kerk die het Woord van God de plaats niet geeft die Het toekomst zou ten diepste onvolledig

stuk I, paragraaf 1.3 over eschatologie.

106. *Towards a Common Understanding of the Church*, § 122.

107. A.w., § 146.

108. ‘Sharing the Ministry of Reconciliation: Statement on the Orthodox-Catholic Dialogue and the Ecumenical Movement. The North American Orthodox-Catholic Theological Consultation, 2000’. *Growing Consensus II – Church Dialogues in the United States, 1992-2004*, eds. L. Veliko en J. Gros f.s.c., Washington D.C., Bis-

zijn; een kerk die werkelijk een schepping van het Woord is zal dat Woord liturgisch en sacramenteel vieren. Als onze kerken wat deze twee aspecten betreft van elkaar verschillen, is dat wellicht niet zozeer omdat een van de kerken meent dat de kerk alleen *creatura verbi* dan wel alleen *sacramentum gratiae* is, maar omdat de beide tradities ieder één aspect hebben benadrukt en daarbij het andere minder nadruk hebben gegeven of zelfs hebben verwaarloosd. In zo'n geval betekent het bereiken van volledige gemeenschap dat beide gemeenschappen weer volledig gaan beseffen wat God heeft bedoeld voor het leven van de kerk. Ook rijst hier dan de vraag, die nader onderzoek vereist in toekomstige dialoog, aangaande de verhouding tussen het gewijde ambt enerzijds en de verkondiging van het Woord en de viering van de sacramenten anderzijds.

5.2 De kerk in relatie met de heilige Geest en de eschatologie

194. Bij het overwegen van wat onze gemeenschappen samen zouden kunnen zeggen over de wijze waarop de kerk haar "dienende en instrumentele rol" vervult, noemde het vorige dialoograpport de mogelijkheid de kerk te omschrijven als "sacrament van het Koninkrijk Gods".¹⁰² Gereformeerde christenen kunnen het concept van de kerk als sacrament bevestigen, in navolging van de leer van Calvijn over de instrumentele rol van de kerk als onze "moeder in het geloof".¹⁰³ In de rooms-katholieke leer is de Kerk 'sacrament' noemen gebaseerd op twee analogieën: de analogie tussen de Kerk en Christus, en de analogie tussen de Kerk en de ritens van Doopsel en Eucharistie. Onze gemeenschappen bevestigen beide dat het handelen van Christus de grondslag van

de redding van de mensen is; sacramenten en andere ritens brengen de unieke genade van God over, die tenslotte alleen door Christus wordt bemiddeld. Net zoals Christus' leven en dienstwerk, Zijn dood en verrijzenis, instrumenteel zijn in het ten uitvoer brengen van Gods heilsplan, zo is de kerk op analoge wijze een "zichtbaar teken en instrument van dit unieke middelaarschap [van Christus] in tijd en ruimte ... een instrument in Christus' handen ... geheel en al afhankelijk van haar Heer, zoals gereedschap in de handen van een werkman".¹⁰⁴ Als gereformeerde christenen traditioneel een mogelijke rol van de kerk bij het bemiddelen van Christus' verlossing overwogen, probeerden ze altijd de absolute toereikendheid veilig te stellen van het offer dat Hij "eens en altijd" heeft gebracht, "toen Hij het offer van zijn leven bracht" (vgl. Heb 7,27), en van de vrijheid van de Geest, Die genadig Christus' verdiensten aan mensen schenkt. Zo'n radicale afhankelijkheid is ook een belangrijk aspect van de rooms-katholieke overweging over de aard van sacramenten en de analoge toepassing van het woord 'sacrament' op de kerk. Zo wordt in onze huidige dialoog de volledige afhankelijkheid van Christus door de Geest erkend. Wij constateren dat een exclusief christologische structuur niet de gelegenheid zou bieden om alles wat we over dit thema kunnen zeggen bloot te leggen en tot uitdrukking te brengen. Dit rapport, dat zich concentreert op gemeenschappelijk getuigenis van het Koninkrijk, bracht ons er onvermijdelijk toe de kerk te beschouwen in relatie tot de heilige Geest en tot de eschatologie.¹⁰⁵ Beide relaties openen de mogelijkheid tot uitbreiding van wat wij nu samen zouden kunnen zeggen over de kerk als 'sacrament van het Koninkrijk Gods'.

schoppenconferentie van de Verenigde Staten van Amerika, 2005, 370.

195. De heilige Geest verwezenlijkt Christus' verlossingswerk in de harten van individuele gelovigen door hun bekering en wedergeboorte te bewerkstelligen. Als zodanig is de Geest zeer belangrijk bij het vestigen van het Koninkrijk en het leiden van de kerk, zodat zij in dit proces dienstbaar kan zijn aan Gods werk (hoofdstuk I). De Geest speelt de beslissende rol bij het leiden van gelovigen om te onderscheiden wat zij moeten doen voor de verdere verwerkelijking van het Koninkrijk in bepaalde situaties (hoofdstuk III). Door de instrumentele rol van de kerk voor de totstandbrenging van het Koninkrijk met de heilige Geest te verbinden zijn wij in staat samen een meer historische en dynamische visie van de kerk als 'sacrament van het Koninkrijk Gods' te erkennen. De Geest is het fundament van de doeltreffendheid van zowel Woord als sacrament, en van de ontluikende aanwezigheid van het Koninkrijk Gods. Ook ons vorige rapport refereert aan de heilige Geest, waarbij aandacht wordt geschonken aan zowel de "meer gereformeerde" nadruk op de vrijheid van de Geest, als aan de "meer rooms-katholieke" erkenning van de aanwezigheid van de heilige Geest in het historische bestaan van de christelijke gemeenschap. Als we de rol van de Geest met betrekking tot het Koninkrijk beschouwen, wordt duidelijk dat de perspectieven van beide gezindten elkaar nodig hebben, complementair zijn en wederzijds instructief. De Geest Die blaast waar Hij wil [...] (vgl. Joh 3,8) leidt ook de geloofsgemeenschap en rust deze toe (vgl. Joh 16,13-14; 1Kor 12,4-13). In het tot stand brengen van het Koninkrijk werkt de Geest zo, dat mensen erbij betrokken raken, zowel binnen als buiten de kerk, daarbij gebruik makend van alle mogelijkheden en beperkingen die ze hebben.

196. Onze discussie over het Koninkrijk in deze fase van de gereformeerd-rooms-katholieke dialoog heeft uiteraard ook de aandacht bepaald bij het thema van de eschatologie (hoofdstuk I). In ons vorige rapport werd opgemerkt: "We denken niet op dezelfde manier over de verhouding van de kerk tot het Koninkrijk Gods. De gereformeerden accentueren meer de belofte van een 'nog niet'; de katholieken onderstrepen meer de werkelijkheid van een gave 'die er al is'."¹⁰⁶ De huidige dialoog heeft aangetoond dat zowel de Schrift als de traditie beide perspectieven samen houdt, zodat onze eerdere tegenstelling eerder gezien moet worden als een accentverschil dan als een kerkverdelende tegenstelling. We zijn het er volledig over eens dat de Kerk leeft in een eschatologisch perspectief en dat het niet mogelijk is haar identiteit te vatten buiten het kader van een gedeelde openheid voor het werk van de Geest in de geschiedenis, zelfs in onze eigen dagen. Dit vereist aandacht voor 'de tekenen van de tijd' en voor nieuwe mogelijkheden om gezamenlijk te getuigen. Het onderscheid tussen kerk en koninkrijk maakt een meer gezamenlijke visie op de geschiedenis mogelijk. Wat we zullen zijn is nog niet volledig geopenbaard (1Joh 3,2; vgl. 1Kor 13,12). Dit betekent dat de huidige tijd nog onderweg is naar de volmaakte vervulling van Gods heilsplan, die plaats zal vinden met de volledige komst van het Koninkrijk. De kerkgeschiedenis is complex en kan, zoals opgemerkt in ons vorige rapport naar aanleiding van het 'helen van herinneringen', op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Soms zijn er aanduidingen van inspirerende continuïteit met het evangelie, maar er is ook het raadsel van scheiding en discontinuïteit. Wij durven te geloven dat zelfs tijdens de meest betreurenswaardige mo-

menten van deze geschiedenis Gods Geest ten goede heeft gewerkt (vgl. Rom 8,28). Dit kan nooit betekenen dat menselijk falen tot goddelijke deugd wordt verheven. Het biedt echter wel een geschikte basis om de aard van zondige scheiding en vijandschap in de kerk te begrijpen. Zo worden we tot bekering en vernieuwing geroepen, ontvankelijk voor het voortschrijdende werk van de heilige Geest in de geschiedenis, Wiens “eenmakende kracht sterker zal blijken dan alle scheiding, die zich door onze menselijke zondigheid heeft voorgedaan”.¹⁰⁷

197. Door het thema van gezamenlijk getuigenis van het Koninkrijk te bestuderen zijn gereformeerden en katholieken in staat geweest een verdere fundamentele overeenstemming over de kerk te ontdekken. We kunnen bevestigen dat de kerk een soort sacrament is van het Koninkrijk Gods, met een authentieke bemiddelende rol, maar alleen in zoverre zij volledig afhankelijk is van God. Onze overeenstemming over het feit dat de kerk afhankelijk is van God in Christus door de kracht van de heilige Geest geeft ons hoop dat we ook enige vooruitgang hebben geboekt bij het banen van de weg naar grotere convergentie. Door over de kerk te spreken als ‘sacrament van het Koninkrijk Gods’ zou kunnen blijken dat spanningen uit het verleden wat betreft verschillende overtuigingen aangaande de continuïteit, het ambt en de kerkorde door de eeuwen heen, complementair en zelfs creatief zijn bij een gezamenlijke reconstructie. We hopen dat onze verwoording van de dienende en instrumentele rol van de kerk, in volledige afhankelijkheid van de Geest van Christus en gericht op het Koninkrijk Gods, een bijdrage zal leveren aan de christelijke eenheid die onze eigen gemeenschappen

overstijgt. De oecumenische beweging als geheel kan begrepen worden als deelname aan de beweging van de heilige Geest, Die ons roept en inspireert om samen het Koninkrijk Gods te zoeken en ons aan elkaar toe te vertrouwen. Als kerken nieuwe wegen vinden om vorm te geven aan deze wederzijdse steun en verantwoordelijkheid, dan bidden wij dat het resultaat grotere zichtbaarheid van de kerk mag zijn als teken en instrument van het Koninkrijk Gods.

Hoofdstuk V

Dialogoog en gemeenschappelijk getuigenis

198. Na te hebben nagedacht over de manier waarop deze fase van de dialoog ons gemeenschappelijk begrip van de kerk heeft verdiept, in aanvulling op wat was bereikt in *Towards a Common Understanding of the Church* (hoofdstuk IV), willen wij nu nog enkele beschouwingen toevoegen over het concept van gezamenlijk getuigenis in relatie tot de oecumenische dialoog. De specifieke inhoud van deze dialoogronde, en wat tot nu toe is gezegd, heeft laten zien hoe dialoog op zich een verzoenende ervaring kan zijn. Als de zaak van het Koninkrijk Gods en de oproep daar gezamenlijk van te getuigen onze ontmoeting inspireren, dan wordt iedere traditie op dezelfde wijze uitgedaagd, omdat zowel de huidige als de toekomstige dimensies van het Koninkrijk ons op een zodanige wijze openstellen voor God, dat niemand zich kan aanmatigen daar zeggenschap over te hebben. In dialoog kunnen we dergelijke vragen samen onder ogen zien. Beide tradities staan met open handen voor Gods plan wat betreft onze toekomst. Zo zou de in-

houd van onze dialoog en ons actief gemeenschappelijk getuigenis moeten bijdragen tot de hernieuwing van beide gemeenschappen.

1. Oecumenische dialoog als gemeenschappelijk getuigenis

199. In de bevordering van de christelijke eenheid worden over het algemeen drie dimensies onderscheiden: gebed, praktische samenwerking en theologische dialoog. Terwijl gebed en praktische samenwerking duidelijk mogelijkheden bieden voor gezamenlijk getuigenis, helpt dialoog ons om de theologische basis voor zulk gedeeld gebed en zulke gedeelde actie te verduidelijken. Bovendien kan oecumenische dialoog zelf een vorm van gezamenlijk getuigenis zijn.

200. In authentieke dialoog worden woorden niet gebruikt om de ander te domineren of te overheersen, maar juist om bruggen van begrip te bouwen. Hier begint de mogelijkheid van getuigenis door dialoog te ontluiken: “De ware dialoog moedigt absoluut het relativisme niet aan, doch begint met een verdieping van de kennis van de eigen traditie en het verlangen de rijkdom daarvan te delen met anderen, voor de redding van de wereld.”¹⁰⁸

201. Christenen worden opgeroepen “de gezindheid onder zich te laten heersen die Christus Jezus had”. Paulus’ brief aan de christenen van Filippi (2,5-11) beschrijft de menswording van Christus als een ‘zelfontlediging’ omwille van de mensheid. Deze tekst suggereert een diepgaand geestelijk proces dat kan worden toegepast op alle vormen van dialoog. Er kan geen dialoog zijn als de identiteit van een van de twee wordt onderschat. Zij die in dialoog gaan moeten bereid zijn verkeer-

de ideeën los te laten en in een proces van zelfgave te treden, een soort navolging van de gekruisigde Christus. In het licht van het Paasmysterie zuivert dialoog de deelnemers, zodat ieder de ander kan benaderen met de vrijheid die het gevolg is van de gezindheid die Christus bezielde. Dit leidt tot een dienstbare spiritualiteit die essentieel is voor voortschrijdende dialoog, gebed en praktische samenwerking in het zoeken naar christelijke eenheid.

202. Dialoog impliceert wederzijdsheid en het verlangen naar verzoening. De geest van de verzoening erkent en bevestigt de unieke identiteit van iedere dialoogpartner. Toch impliceert dit geen onbegrensd pluralisme, of onverschilligheid, wat betreft leerstellig verschil. In het erkennen van de identiteit van de ander worden de dialoogpartners juist uitgedaagd dezelfde waarheid te bevestigen, die in verschillende of complementaire vormen wordt uitgedrukt en oprechte verschillen te eerbiedigen waar die zich voordoen.

203. De basis van iedere dialoog is een houding van nederigheid, een bereidheid onwetendheid en falen te erkennen, een verlangen naar diepere kennis, en openheid voor de waarheid waar die ook wordt aangetroffen. Terwijl we erkennen dat de volheid van de waarheid is geopenbaard in Jezus Christus, hebben individuele christenen ‘geen garantie dat ze de waarheid ten volle hebben begrepen’, en men moet dus open staan voor een zich steeds verdiepende kennis van die waarheid. Wij onderschrijven de woorden van paus Paulus VI: “In laatste instantie is de waarheid niet een ding dat wij bezitten, maar een persoon waardoor wij ons laten bezitten. Dit is een voortdurend proces” (*Ecclesiam suam*, 81-82).

2. Dialoog als verzoenende ervaring

204. Ons werk en leven samen heeft geleid tot een diepgaander begrip van elkaars tradities, ook van de manier waarop iedere traditie omgaat met het ontstaan van nieuwe inzichten en perspectieven. Er ontstond meningsverschil tussen onze twee delegaties, en ook binnen de delegaties, over verschillende methodologische benaderingen. Op een zeker moment van uitdagende en kritische onderscheiding, halverwege onze beraadslagingen, kozen we voor een contextuele benadering van het thema van ons gemeenschappelijk getuigenis voor het Koninkrijk, en daar hebben we speciale aandacht aan besteed. Deze beslissing versterkte onze overtuiging dat gezamenlijk getuigen van het Koninkrijk Gods ons zou leiden tot grotere solidariteit met de armen.

205. Deze contextuele benadering leidde ons ertoe onze volgende bijeenkomsten te houden in Zuid-Afrika, Noord-Ierland en Canada. In deze situaties is de uitdaging tot gezamenlijk getuigenis voor de gereformeerde en de rooms-katholiek op minstens twee manieren schrikwekkend. Op de eerste plaats is er in iedere context een geschiedenis van wederzijds wantrouwen en in één zelfs een geschiedenis van geweld jegens elkaar. Op de tweede plaats vond het getuigenis voor het Koninkrijk plaats in confrontatie met al lang bestaand sociaal kwaad en in verzet tegen waarden die tegen het Koninkrijk zijn. In een dergelijke context is gezamenlijk getuigenis kostbaar getuigenis. Een van de vruchten van deze meer contextuele benadering was de ontmoeting met kerkleiders en pastorale bedienaars die moedig leefden en getuigden. Onze beslissing, na intensief en soms pijnlijk debat, heeft ons, als leden van de gezamenlijke com-

missie, geholpen te groeien in verbondenheid.

3. Dialoog, het genezen van herinneringen en de verzoening van gemeenschappen

206. Open staan voor Gods heerschappij karakteriseert vandaag de dag terecht het gezamenlijk getuigenis van de gereformeerde kerken en de Katholieke Kerk. Maar het verleden blijft voelbaar in het heden. Aan het begin van het jaar 2000, trok WARC zijn vertegenwoordiger terug uit het Oecumenisch Comité van het rooms-katholieke Jubileumjaar 2000, als reactie op de theologische aannames in de pauselijke Bul *Incarnationis Mysterium* over “Voorwaarden voor het verkrijgen van de Jubileumaflaat”. Katholieke functionarissen waren ontsteld dat hun welgemeende oecumenische uitnodiging door WARC werd afgeslagen. Op vergelijkbare wijze waren veel gereformeerde leiders ontsteld toen de Congregatie voor de Geloofsleer *Dominus Iesus* publiceerde; in het gebruik van de term ‘tekort’ om het verschil tussen “Kerken in de ware zin van het woord” en “kerkelijke gemeenschappen” te verklaren hoorde men een gebrek aan erkenning van de belangrijke oecumenische voortgang die sinds Vaticanum II is geboekt. Daar de dialooggroep een bijeenkomst had buiten Rome, slechts drie weken na het verschijnen van *Dominus Iesus*, was het onvermijdelijk dat we openhartige uitwisselingen zouden hebben. Een van de leden merkte op dat geen enkele groep het alleenrecht op pijn heeft. Het was een belangrijk moment voor leden van de dialooggroep toen we, na zulke uitwisselingen, een ontmoeting met paus Johannes Paulus II hadden en hem weer hoorden spreken van “de onherroepelijke toewijding van

de Katholieke Kerk aan de oecumene". Het is duidelijk dat naast de opdracht open te staan voor Gods toekomst, de huidige dialoog ook moet worstelen met het pijnlijke verleden van de kerken en met blijvende meningsverschillen.

207. TCUC (155,156) merkt terecht op dat nieuw onderzoek en nieuwe interpretaties zouden kunnen leiden tot gewijzigde perspectieven en elementen van de complexe geschiedenis die we delen vollediger zouden kunnen aanduiden. Zelfs in landen die ver na de Reformatie zijn geëvangeliiseerd is het niet mogelijk de ruzies en de ontwikkelingen van de zestiende eeuw eenvoudigweg buiten beschouwing te laten. Op zijn allermindst moeten we uitleggen waarom de scheidingen tussen christenen in het Westen zijn ontstaan en waarom ze voortduren, en wat de verhouding kan zijn van deze scheidingen ten opzichte van nieuwe scheidingen tussen de jongere kerken die het gevolg zijn van plaatselijke omstandigheden. Het lijkt dat we in bijna iedere context aanleiding hebben enige uitleg te geven over het gebrek aan zichtbare eenheid tussen christelijke kerken.

208. Ons pijnlijk verleden duurt voort tot in het heden, telkens als we zonder respect spreken over het geloof van onze broeders en zusters. Daarom vereist onze dialoog dat we het taalgebruik herzien waarmee we elkaar door de eeuwen heen hebben getypeerd, en nu nog typeren. Een polemische en dikwijls liefdeloze houding heeft de toon gezet voor veel van onze kritische opmerkingen over elkaar, voordat de moderne oecumenische beweging ontstond. Een van de hoofdoelstellingen van de dialoog zou moeten zijn het doorpluizen van ons taalgebruik, om te onderscheiden welke beweringen te

wijten zijn geweest aan een gemis aan waarheid en liefde, zodat we elkaar daarvoor om vergeving kunnen vragen. Even belangrijk is het blootleggen van alle elementen van waarheid uit onze gesprekken in het verleden, die we ook vandaag de dag tegen elkaar moeten herhalen in liefde (vgl. Ef 4,15), in de hoop tot grotere gemeenschap te komen. Als de heilige Geest ons blijft leiden in gedeelde en actieve verwachting van het Koninkrijk, zouden we best nieuwe manieren kunnen vinden om elkaar in wederzijdse verantwoording vast te houden en te groeien in verzoenende liefde en gezamenlijk geloof.

209. Dialoog kan profiteren van het helen van herinneringen en dat proces ook bevorderen. Voor veel gereformeerden waren de oproep van paus Johannes Paulus II tot een zuivering van de herinnering gedurende het Jubileumjaar 2000 en zijn moedige gebeden van berouw uit naam van de katholieken bemoedigend. De recente theologische interpretatie van deze handelingen in 'Herinnering en verzoening: de Kerk en de fouten van het verleden', van de Vaticaanse Internationale Theologencommissie, vormt een belangrijke bijdrage aan de discussie over de vraag betreffende zonde in de Kerk. Complexe en verschrikkelijke waarheden worden erkend, en gebeden uit zowel Daniël als Jeremia worden geciteerd, waarin wordt beleden: "Wij hebben gezondigd." Het rapport van de Commissie is buitengewoon bemoedigend door het zorgvuldige en openhartige onderzoek van bijbelse paradigma's voor de belijdenis van zonden door het hele volk van God. De meeste gereformeerde christenen zullen instemmen met de reactie dat 'Herinnering en verzoening' de geloofwaardigheid van de Rooms-katholieke Kerk zal versterken. Er zal wijdverbreide over-

eenstemming zijn dat de geloofwaardigheid van iedere kerk versterkt zou worden door iets soortgelijks te doen. Zij die denken dat openlijke erkenning van fouten het dienstwerk van de kerk zal schaden, in het bijzonder wat betreft de jongeren, lijken wat ons betreft van de kerk te vragen dat zij de dienst aan haar eigen leven stelt boven de dienst aan de waarheid. Gods trouw blijkt, zoals TCUC 109 stelt, in het instandhouden van de kerk ook door “transfiguratie van menselijk falen”.

210. Verzoende gemeenschappen veronderstellen verzoende ambten. Deze kwestie is een speciale uitdaging voor onze dialoog. Vanuit rooms-katholiek standpunt hebben de gereformeerden, zoals TCUC 123 opmerkt, “aan de apostoliciteit van hun kerken een diepe wonde aangebracht” door te breken met de door de Traditie doorgegeven ambtelijke structuren. TCUC noemt later Woord, sacrament en toezicht als drievoudige functie van het ambt. De gereformeerden hebben deze drievoudige functie, waarbij het dienstwerk van het toezicht op een conciliaire wijze wordt uitgeoefend. De gezamenlijke erkenning van dit feit zou een belangrijke stap kunnen zijn in de richting van convergentie wat betreft een gezamenlijke opvatting en erkenning van het ambt.

4. De ervaring van eenheid in gemeenschappelijk getuigenis vandaag

211. Onze drie verhalen weerspiegelen verschillende maten van samenwerking wat betreft gezamenlijk getuigenis. In Canada bestaat er een relatief sterke en constructieve relatie tussen de Canadese lidkerken van WARC en de Canadese Bisschoppenconferentie. Het verlangen gezamenlijk te getuigen van het Koninkrijk heeft een netwerk van interkerkelijke

coalities voor sociale gerechtigheid doen ontstaan. De uitdagingen van rechtszaken ten gevolge van seksueel en fysiek misbruik in door kerken beheerde *Indian Residential Schools* en het in verband brengen van het christelijk geloof met traditionele inheemse spiritualiteit, hebben het vermogen van de historische misiekerken om gezamenlijk op te treden echter op de proef gesteld.

212. Uit de Zuid-Afrikaanse studie blijkt dat de kerken in eerste instantie op vergelijkbare maar niet verwante manieren worstelden met de uitdaging van de apartheid. Iedere gemeenschap had een eigen interne strijd en strategie voor openbaar getuigenis. Er was bijvoorbeeld niet altijd overeenstemming in de rooms-katholieke gemeenschap met betrekking tot rassenbeleid. Bij de gereformeerden lijken interne theologische twisten over uitverkiezing en de betekenis van de voorzienigheid wat betreft de verschillende rassen te hebben gedomineerd. Toch was er, ondanks dergelijke verschillen, op grote schaal samenwerking over de confessionele scheidslijnen heen in de hardnekkige weerstand tegen de ideologie van de apartheid. Zoals dikwijls het geval is, overtrof het getuigenis van individuele leiders, zowel pastores als leken, de officiële beraadslagingen en handelingen.

213. In Noord-Ierland leek de officiële samenwerking van de kerken duidelijker aanwezig. Kerkelijke leiders kenden elkaar persoonlijk en hadden duidelijk elkaars lasten gedragen. Desondanks vertelden zij ons dat een van de zaken die ze hadden geleerd van hun gedeeld leiderschap het belang van de onderscheiding was – onderscheiden wanneer en waar precies te bemiddelen door openbare verklaringen van eenheid, zonder hun ge-

loofwaardigheid in gevaar te brengen. Weer hoorden we zeer ontroerende verhalen over de moedige toewijding aan verzoende relaties van de kant van leiders, zowel pastores als leken.

214. In situaties van veeleisend getuigenis, zoals in Zuid-Afrika en in Noord-Ierland, ervaren de leiders – pastores en leken – die dit getuigenis geven zelf vaak uitzonderlijke vormen van eenheid. Als *martyria* (getuigenis) mogelijk martelaarschap (lijden voor Christus en Zijn Koninkrijk) tot gevolg heeft, worden de verschillen tussen kerken en kerkgenootschappen gerelativeerd en raken ze op de achtergrond. In Zuid-Afrika werd het getuigenis van zwarte, gekleurde en blanke gereformeerde en katholieke christenen ‘aan de basis’ tegen de apartheid, gevoed en gedragen door gezamenlijk gebed. Zulk delen onderstreepte voor de betrokkenen de eschatologische aanwezigheid van het Koninkrijk.

215. In Noord-Ierland hoorden we over verschillende voorbeelden van moedig getuigenis. In de context van onze gereformeerd-katholieke dialoog, hebben we in het bijzonder gekeken naar het werk van het Corrymeela Centrum voor Verzoening, opgericht door een presbyteriaanse dominee, de eerwaarde Ray Davey. De centrale doelstelling is om protestantse en katholieke volwassenen en kinderen uit de gescheiden wijken van Belfast in staat te stellen elkaar te ontmoeten en samen te leren, te bidden en te spelen. Davey zou later een eredoctoraat krijgen van de pauselijke universiteit van Maynooth, de eerste maal in de geschiedenis van deze universiteit dat een protestantse dominee zo werd geëerd. De voordracht voor dit eredoctoraat werd gedaan door bisschop Anthony Farquhar, medevoor-

zitter van onze dialooggroep en hulpbischop van het diocees Down and Connor, het diocees waarin het Corrymeela Centrum is gesitueerd. In zijn voordracht citeerde bisschop Farquhar heel toepasselijk de Ierse dichter Seamus Heaney:

De geschiedenis zegt: Hoop niet
Aan deze zijde van het graf.
Maar dan, éénmaal in een
mensenleven,
Kan de vurig verlangde golf
Van gerechtigheid toch oprijzen.
En dan omhelzen hoop en
geschiedenis elkaar.

216. In de tijd van vervolging, in de eerste eeuwen van het christelijk tijdperk, kwam het soms voor dat een bekeerling zijn of haar leven gaf in *martyria* (als martelaar), voordat hij of zij gedoopt was. De dood van zo iemand werd beschouwd als een ‘doopsel van bloed’. Als er een doopsel van bloed is, is er dan ook niet volledige gemeenschap in het vergieten van je bloed voor het geloof? In de Encycliek *Ut unum sint* (84) schreef paus Johannes Paulus II dan ook:

Ik heb reeds met vreugde vastgesteld dat een onvolmaakte maar reële communio bewaard is gebleven, en dat ze groeiende is op verschillende niveaus van het kerkelijk leven. Ik voeg er nu aan toe dat zij reeds volmaakt is in wat wij beschouwen als het hoogtepunt van het genadeleven, *martyria* tot de dood toe, de meest waarachtige communio met Christus die zijn bloed vergiet en door dat offer hen die eens ver verwijderd waren, tot elkaar brengt (vgl. Ef 2,13).

217. De eenheid in gezamenlijk getuigenis die de meesten van ons ervaren is ver

verwijderd van het geven van ons leven. Toch kunnen wij allemaal onze energie en onze hoop geven in de oecumenische dienst aan het Koninkrijk. Of het nu gezamenlijk pleiten tegen dakloosheid is of dienst doen in een gaarkeuken, of het door interkerkelijke parochie-overeenkomsten is of door samenwerking in interreligieuze dialoog, er zijn uitgelezen mogelijkheden voor alle gereformeerde en rooms-katholieke christenen om vandaag de dag samen te werken in gezamenlijk getuigenis en doorbraken te ervaren in begrip en vreugde, in dienst van het Koninkrijk.

5. Het zoeken naar een groter gemeenschappelijk getuigenis vandaag

218. Het Koninkrijk Gods is een symbool van een universele gemeenschap die geordend is volgens Gods wil, zodat de volheid van leven en de juiste relaties voor iedereen overvloedig aanwezig zijn. In de christelijke theologie is de kerk een sacrament van het Koninkrijk, in zoverre zij het begin vertegenwoordigt van een dergelijke volheid en juiste relaties in de gemeenschap van gelovigen, samengekomen in geloof, hoop en liefde. Hoewel zowel de WARC als de Rooms-Katholieke Kerk wereldomvattende instellingen zijn, kan het feit dat zulke veelsoortige christelijke wereldgemeenschappen los van elkaar bestaan, een uitdaging zijn voor de katholiciteit, die een kenmerk van de kerk is. Kerken die zijn gescheiden of verdeeld zijn in tegenspraak met het symbool van het Koninkrijk Gods als universele gemeenschap van volheid van leven en juiste relaties. Dit betekent ook dat de mogelijkheid van de kerk om daadwerkelijk te functioneren als sacrament van het Koninkrijk beperkt wordt. Zolang er onopgeloste confessionele scheidingen zijn,

wordt het getuigenis voor het universele karakter van het Koninkrijk gecompromitteerd. Zo is ook ons engagement om niet alleen de leerstellige verschillen door dialoog op te lossen maar ook een grotere mate van *gemeenschappelijk* getuigenis te bereiken een essentiële bijdrage aan de oecumene.

219. De symbolische en omvormende kracht van het Koninkrijk staat onder druk als er binnen een bepaalde kerk scheidingen bestaan. Geloofsgemeenschappen geven een negatief getuigenis af als zij een *status quo* steunen die wordt gekenmerkt door een ideologische interpretatie van culturen, rassenverhoudingen en geloofsverschil, in strijd met het evangelie. De overtuiging dat het noodzakelijk is recht te doen en trouw te betrachten (Micha 6,8) kan in zulke situaties sterk verschillen, zowel in de burgermaatschappij als onder de leden van de rooms-katholieke en de gereformeerde kerk. In Noord-Ierland hadden christenen er moeite mee zich te verzetten tegen het voortdurende beroep op vijandig religieus gevoel, geworteld in conflicten uit de zestiende en de zeventiende eeuw. In Canada staan kerkleden voor de verleiding de opdracht tot gerechtigheid voor de *First Nations* te relativiseren, omdat dit herstelbetalingen inhoudt voor misbruik in het verleden, door zowel de regering als de kerken, evenals het regelen van oude, nooit opgeloste conflicten over aanspraken op land en verdragsrechten. In Zuid-Afrika is de theologische strijd over de ideologie van de rassenscheiding welbekend. Deze gevallen doen de vraag ontstaan, in iedere gemeenschap, waar het authentieke getuigenis voor het Koninkrijk te vinden is. Onze drie verhalen bewijzen dat iedere gemeenschap een doorlopende uitdaging heeft om in eigen

huis meer gemeenschappelijk getuigenis te bereiken.

220. Een van de duidelijke erkenningen van deze katholiek-gereformeerde dialoog is dat ons gemeenschappelijk getuigenis zich moet concentreren op het delen van tekenen van het Koninkrijk met de armen. Bijbelse beelden van het Koninkrijk roepen een feestelijk visioen op, waarin zij die waren uitgesloten van de kring van aanvaarding en welzijn ten slotte aankomen bij de tafel van het feestmaal. Zij die gezamenlijk getuigen van het Koninkrijk Gods zullen leren “de voeten van de armen te wassen” door pleitbezorging, dienstbetoon en persoonlijke ontmoeting. Op die manier kunnen wij allen een glimp opvangen van de wereld zoals God die bedoelt en zo hernieuwde hoop vinden. Onze beide gemeenschappen delen reeds een gezamenlijk engagement om te luisteren naar de stem van de armen als een bron bij uitstek om te onderscheiden wat het Koninkrijk Gods van ons vraagt. Het is onze overtuiging dat beide gemeenschappen dit engagement moeten benadrukken.

221. In het laatste hoofdstuk ‘The Way Forward’ (De weg voorwaarts) presenteert TCUC een aantrekkelijke uitnodiging. Liever dan elkaar te bestrijden of gewoonweg naast elkaar te leven zouden onze beide gemeenschappen “voor elkaar moeten leven om getuigen van Christus te zijn”.(149) Tcuc 157 legt uit dat “voor elkaar leven” betekent “gemeenschappelijk getuigenis afleggen” en alle moeite doen om samen tot onze tijdgenoten te spreken over “Christus’ heilsboodschap”. In deze uitnodiging om voor elkaar te leven voelen we de oproep van het Koninkrijk om voor elkaar te bidden, en het welzijn en de trouw van de ander als onze

eigen zorg te aanvaarden. Door een dergelijke wederzijdse zorg op ons te nemen, zou ons gezamenlijk getuigenis een overtuigend teken kunnen zijn voor andere christelijke gemeenschappen. Misschien zouden de ongelovigen om ons heen wel gedwongen worden opnieuw uit te roepen: “Ziet, hoe die christenen elkaar liefhebben!” Durven wij werkelijk ‘voor elkaar te leven?’

6. Eenheid in geloof en handeling

222. Wij geloven dat wij in dialoog en in gezamenlijk getuigenis moeten streven naar een eenheid die zowel orthopraxis als orthodoxie inhoudt, een eenheid die gevormd en getoetst is door de symbolische en omvormende kracht van het Koninkrijk Gods.

223. Orthodoxie, verstaan als zorg voor de waarheid van het evangelie, is belangrijk omdat die een doorslaggevende toewijding aan het apostolische geloof vertegenwoordigt. In de oecumenische dialoog impliceert dit het onderscheiden van de mate waarin we het geloof op dezelfde wijze beschouwen. Het is natuurlijk waar dat eigentijdse kwesties aangaande een juiste geloofspraktijk (orthopraxis), waarbij persoonlijke en sociale moraal zijn betrokken, evenzeer voor tweedracht en strijd kunnen zorgen als de leerstellige en liturgische twistpunten van de periode van de Reformatie. Denken dat we vragen van orthodoxie – verschillen in eredienst en doctrine – in de schaduwen van de zestiende eeuw zouden kunnen laten, zou echter een vorm van ontkenning zijn. Zulke vragen moeten we onder ogen zien met de openheid van hen die elkaar reeds toebehoren door het doopsel in Christus. Zelfs als we het niet eens kunnen zijn over wat essentieel is voor het geloof en

wat niet (bijvoorbeeld apostolische successie, het Petrusambt, de ordinatie van mannen én vrouwen), dan nog vertegenwoordigt het eerbiedigen van elkaars opvattingen eerder het 'leven voor elkaar' dan strepen in het zand trekken. Als we allemaal kunnen bevestigen dat de kerk een soort sacrament van het Koninkrijk Gods is (zie hoofdstuk IV, nr. 197), laat dat dan de basis zijn voor de manier waarop wij met elkaar omgaan.

224. Een van de toetsen van orthodoxie is orthopraxis, in de zin van het oprecht in praktijk brengen van de waarden van het evangelie. Dit moet de manier zijn waarop wij jegens elkaar handelen: "Julie kunnen hen dus aan hun vruchten herkennen" (Mt 7,20). Enkel intentieverklaringen om voor elkaar te leven zijn niet genoeg; we moeten in elkaars officiële leer en publieke communicatie een consequente toon van liefdevol respect horen, zelfs als er kritische of vermanende opmerkingen worden gemaakt. Ons gebed: "Uw Rijk kome" drukt de hoop uit dat er concrete voorwaarden zullen komen waarin mensen de juiste relaties met elkaar vinden onder de heerschappij van de liefhebbende God.

Conclusie

225. De periode waarin deze fase van de dialoog heeft plaats gevonden was uniek omdat we van de ene eeuw overgingen naar de volgende, en van het ene millennium naar het volgende. Gedurende deze periode zijn er belangrijke dingen gebeurd waardoor de nieuwe relatie tussen gereformeerd en katholiek, begonnen ten tijde van het Tweede Vaticaans Concilie, zeer verbeterd is. Tegelijkertijd waren er tekenen te zien en te voelen van de

scheidslijnen die ons sinds de zestiende eeuw uit elkaar hebben gehouden.

226. De nieuwe verhouding is duidelijk geworden door de consequente uitnodigingen van de *World Alliance of Reformed Churches* (WARC) aan de Pauselijke Raad ter Bevordering van de Eenheid van de Christenen om een afgevaardigde te sturen naar de vergaderingen van het Uitvoerend Comité en van de Algemene Vergadering, evenals naar verschillende consultaties. Van de andere kant zijn er uitnodigingen geweest van de Heilige Stoel aan de WARC. De WARC heeft verschillende uitnodigingen aangenomen: om deel te nemen aan de Oecumenische Commissie van het Organisatiecomité voor het Grote Jubeljaar 2000; om aan te sluiten bij paus Johannes Paulus II en andere christelijke leiders in de Oecumenische Dienst in Rome vlak na de sluiting van het Heilig Jaar in 2001; om deel te nemen aan de Dag van Gebed voor de Vrede in Assisi op 24 januari 2002. Elkaar uitnodigen voor dergelijke belangrijke gebeurtenissen bevordert onze zich ontwikkelende verhouding. Het toont ondubbelzinnig ons engagement om elkaar te erkennen als broeders en zusters in Christus, zelfs al moeten er nog ernstige meningsverschillen aangaande onze opvattingen over het geloof worden opgelost.

227. Pijnlijke tekenen van onze voortdurende scheiding hebben ook plaats gevonden tijdens deze jaren van dialoog. Tijdens het Jubeljaar 2000 koos WARC ervoor uitnodigingen van de Heilige Stoel om deel te nemen aan sommige oecumenische evenementen, die voor het Jubeljaar waren georganiseerd, niet aan te nemen vanwege de daarmee verbonden traditie van aflaten, aanleiding tot forse

1. Gereformeerd/Rooms-Katholiek, *The Presence of Christ in Church and World* (1977), 43-66; Luthers/Rooms-Katholiek, *Church and Justification* (1993), 11-31; Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit, Church and World* (2000), 74-95.

2. Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit, Church and World* (2000), 77, 78; Anglicaans/Rooms-Katholiek, *Salvation and the Church* (1986), 30, *Church as Communion* (1990), 45; Baptist/Rooms-Katholiek, *Summons to Wit-*

twisten in de zestiende eeuw. Kort daarna echter bespraken, op uitnodiging van de Pauselijke Raad ter Bevordering van de Eenheid van de Christenen, gereformeerden en katholieken, samen met vertegenwoordigers van de Lutherse Wereldfederatie, de kwestie van aflaten voor de eerste maal op een symposium. Het is duidelijk dat voortdurende verschillen om voortdurende dialoog vragen.

228. Gedurende deze derde fase maakten zowel katholieken als gereformeerden bijzondere gebaren in verband met het helen van herinneringen, zij het op geheel verschillende manieren. Gedurende het Jubeljaar riep paus Johannes Paulus II, tijdens de liturgie van de Eerste Zondag van de Veertigdagentijd 2000, een dag die bekend is geworden als de 'dag van vergiffenis', de Katholieke Kerk op terug te kijken op het millennium dat juist afgesloten was en God om vergeving te vragen voor zonden tegen de eenheid. Terwijl geen speciaal historisch voorbeeld werd genoemd, werd er zeker iedere vorm van onrecht jegens de gereformeerden mee bedoeld, ofwel in het verre verleden, dan wel meer recent. Binnen de WARC familie besloten twee lidkerken specifiek antikatholieke stellingen in hun zestiende- en zeventiende-eeuwse geloofsbelijdenissen aan de orde te stellen en maken op een officiële manier duidelijk dat deze harde, historische stellingen niet representatief zijn voor hun huidige kijk op de Katholieke Kerk, zelfs al zijn er nog ernstige meningsverschillen tussen ons wat betreft gerelateerde geloofspunten.

229. Gelukkig is theologische discussie het instrument dat we vandaag de dag gebruiken om zulke verschillen op te lossen. We hebben samen een lange weg afgelegd. In deze derde fase van de dia-

loog, die we zojuist hebben afgerond, hebben we de bijbelse notie van het Koninkrijk Gods onderzocht en we zijn in staat geweest veel samen te zeggen. Ten eerste is het begrip van het Koninkrijk Gods behandeld in een aantal verschillende oecumenische dialogen (vgl. Appendix) en we hebben van dit materiaal gebruik gemaakt. Tegelijkertijd levert de systematische behandeling van het Koninkrijk Gods die we hier presenteren een verdere oecumenische bijdrage door dit begrip te volgen vanaf de bijbelse wortels, door de stadia van de kerkgeschiedenis heen, met het doel de partners te helpen tot een gezamenlijke kijk op de kerk te komen. Zo wordt onze behandeling van het bijbelse concept van het Koninkrijk Gods gevolgd door een onderzoek naar de onderscheidende visies op het Koninkrijk Gods en de verhouding daarvan tot de kerk in de patristische literatuur. De bijbelse en patristische inzichten vormen op hun beurt de achtergrond voor een discussie van de specifieke nadruk die deze notie heeft gekregen in de zestiende eeuw en later in onze respectieve gereformeerde en katholieke tradities. Gedurende dit proces hebben we convergerende theologische perspectieven ontdekt, in het bijzonder met betrekking tot de verhouding van het Koninkrijk Gods tot de kerk.

230. Ten tweede hebben we, bij het onderzoeken van de notie van het Koninkrijk Gods, twee uitdagingen van *Towards a Common Understanding of the Church* voor ogen gehouden: het voortbouwen op ecclesiologische ontwikkelingen die reeds zijn bereikt en het uitbreiden van onze pogingen tot gezamenlijk getuigenis. Met betrekking tot het eerste zijn we in staat geweest meer reliëf te geven aan belangrijke, in TCUC verkondigde convergenties aangaande de aard van de kerk, juist om-

ness to Christ in Today's World (1988), 19; Disciples/Rooms-Katholiek, *The Church as Communion in Christ* (1992), 21; Evangelisch/Rooms-Katholiek, *Dialogue on Mission* (1984), 2.1; Luthers/Rooms-Katholiek, *Church and Justification* (1993), 11, 24, 25, 75, 243, 302-308; Methodistisch/Rooms-Katholiek, *The Apostolic Tradition* (1991), 32; Anglicaans/Luthers, *Episcopal* (1987), 24, 31, 70, *The Diaconate as Ecumenical Opportunity* (1995), 16, 18; Anglicaans/Methodistisch, *Sha-*

dat we die inzichten nu kunnen plaatsen in het bredere, meer dynamische continuüm vereist door ons onderzoek naar het Koninkrijk Gods – bijvoorbeeld de bijbelse, patristische en meer recente theologische perspectieven, waaronder de resultaten van oecumenische dialoog. Zo werd de in TCUC beschreven convergentie tussen het verstaan van de kerk als schepping van het woord (*creatura verbi*, benadrukt door de gereformeerden) en als sacrament van genade (*sacramentum gratiae*, benadrukt door de katholieken), ofschoon geworteld in bijbels gedachtegoed, gepresenteerd in een hedendaagse theologische analyse. Het huidige rapport geeft meer reliëf aan deze convergentie, en wel op twee manieren. Op de eerste plaats laat het zien dat beide concepten wezenlijk zijn voor de notie van het Koninkrijk Gods en in dienst moeten staan van de vestiging van het Koninkrijk Gods in deze wereld. Op de tweede plaats heeft ons onderzoek van het patristische materiaal aangetoond dat de thema's van het Woord van God en de genade van God van groot belang waren bij de kerkelijke beschouwing van de vroegchristelijke schrijvers, ook al gebruikten ze niet de specifieke terminologie die later in TCUC werd gebruikt. Die schrijvers zouden de kerk zeker hebben beschouwd als een schepping van het Woord van God maar evenzeer als een sacrament van genade. Beide factoren helpen ons om te bevestigen dat geen van beide visies op de kerk de ander geheel kan uitsluiten, doch dat ze wederzijds afhankelijk zijn van elkaar. Beide zijn fundamenteel voor het verstaan van de aard van de kerk.

231. Hetzelfde dynamische kader van onze beschouwing over het Koninkrijk Gods suggereert ook manieren om in te gaan op een andere suggestie van TCUC:

dat we samen in staat zouden zijn de kerk te beschrijven als “sacrament van het Koninkrijk Gods” (111) en zo samen meer kunnen zeggen over de rol van de kerk bij het bemiddelen van de genade van Christus. Dit is het geval omdat de notie van het Koninkrijk Gods een meer expliciete erkenning vereist van de verhouding tot de heilige Geest, en van de eschatologische dimensie ervan. In TCUC wordt de katholieke opvatting van de Kerk als sacrament gebaseerd op twee analogieën: die tussen Christus en de Kerk, en die tussen de Kerk en de sacramenten. Deze opvatting was sterk christologisch, ofschoon verwijzingen naar de heilige Geest niet ontbraken. Daar de werking van de Geest echter de basis is voor zowel de doeltreffendheid van de sacramenten als voor de verbreiding van het Koninkrijk Gods, stelt het perspectief van het Koninkrijk, en met name de betrokkenheid ervan op de Geest, zowel gereformeerden als katholieken in staat de absolute wijze waarop de mens afhankelijk is van God nog vollediger te erkennen. Deze afhankelijkheid is gegeven met de beschrijving van de kerk als een sacrament van het Koninkrijk. Ook is het verschil dat we maken tussen het Koninkrijk Gods en de kerk geworteld in een eschatologische opvatting omtrent de kerk, die verwant is aan, getuigt van en zich beweegt in de richting van haar vervulling in het Koninkrijk. Dit weerspiegelt zowel de gereformeerde benadrukking van de belofte van een “nog niet” als de katholieke benadrukking van een gave “reeds hier” (TCUC 122). Ook hier steunt onze beschouwing de beschrijving van de kerk als ‘sacrament van het Koninkrijk Gods’.

232. Met betrekking tot gezamenlijk getuigenis hebben we de dynamiek en de uitdagingen van bepaalde contexten

vervolg noten op blz. 80

ring in the Apostolic Community (1996), 15; Adventist/Luthers, *Report of the Bilateral Conversation* (1998), III.23; Oud-Katholiek/Oosters-Orthodox, *Soteriology* (1983), 7, *Eschatology* (1987), 1.2.

3. Evangelisch/Rooms-Katholiek, *Dialogue on Mission* (1984), 53; Anglicaans/Rooms-Katholiek, *Salvation and the Church* (1986), 26; Luthers/Rooms-Katholiek, *Church and Justification* (1993), 11,27; Methodistisch/Rooms-

waarin christenen hebben geprobeerd de waarden van het Koninkrijk in praktijk te brengen serieus genomen. De ervaring van christenen onder plaatselijke omstandigheden, zoals beschreven in de drie verhalen in hoofdstuk II, heeft enkele belangrijke lessen onderstreept. De verhalen tonen bijvoorbeeld het groeiende belang aan van oecumenische verhoudingen tussen gereformeerden en katholieken. Ieder verhaal laat zien dat, hoewel gereformeerden en katholieken ieder voor zich zijn begonnen met het introduceren van waarden van het Koninkrijk in de moeilijke problemen waarvoor ze in hun context stonden, ze er uiteindelijk toe kwamen gezamenlijk te getuigen. Ieder verhaal toont ook de wijze waarop de universele uitdrukingskracht van de kerk impact had op de plaatselijke kerk en omgekeerd, evenals het belang van de betrokkenheid van deze twee aspecten van de kerk op elkaar. Bovendien hebben we in het licht van deze verhalen voor de eerste keer in de gereformeerd-katholieke internationale dialoog samen factoren onderzocht die een rol spelen bij het duiden van christelijke ervaring, dat wil zeggen de theologische dimensies van het onderscheiden van Gods wil voor besluitvorming in dienst van het Koninkrijk Gods. Hieronder vallen de rol van de heilige Geest, gezamenlijke bronnen van onderscheiding, verschillen tussen gereformeerden en katholieken bij het gebruik van deze bronnen, verschillende patronen van onderscheiding en het functioneren van deze patronen in oecumenische samenwerking, en de mogelijkheden tot gezamenlijke onderscheiding en gezamenlijk getuigenis. Nu ethische en morele kwesties in onze moderne wereld uitdagingen bieden voor menselijk gedrag, en steeds centraler en intenser worden in oecumenische verhoudingen, worden de in-

zichten wat betreft onderscheiding hier aangeboden als een van de bijdragen aan de dialoog over deze essentiële vragen, die alle christenen aangaan. Deze inzichten kunnen gereformeerden en katholieken bijstaan in hun pogingen tot gezamenlijk getuigenis.

233. Ten slotte, het proces waardoor deze verhalen in onze dialoog zijn geïntroduceerd, heeft ons als zodanig geholpen de verschillende dialoogmethoden binnen de oecumenische beweging beter te begrijpen. Het in verband brengen van onze theologische discussies met de ervaringen van christenen onder plaatselijke omstandigheden heeft ons geholpen te horen “wat de Geest tegen de gemeenten zegt” (vgl. Apk 2 en 3). Zoals we in de verhalen hebben gezien (vgl. hoofdstuk II), vindt gezamenlijk getuigenis voor het Koninkrijk Gods door katholieken en gereformeerden op verschillende plekken over de hele wereld plaats. Dit gezamenlijk getuigenis, dit samenkomen rond gebeurtenissen en kwesties en idealen van vrede en gerechtigheid in het concrete leven van menselijke gemeenschappen, vindt plaats ondanks de historische kwesties die ons nog steeds scheiden. We wijzen erop, dat dit gemeenschappelijk getuigenis een van de wijzen is waarop wederzijds respect, vertrouwen en genegenheid tussen onze gemeenschappen groeien, waardoor ons leven geestelijk verrijkt wordt en ons gevoel bij elkaar te horen, gevoed. We verheugen ons in dit gezamenlijk getuigenis van het gedeelde geloof, waarop het gebaseerd is, van het besef van nieuwe mogelijkheden dat het in onze gemeenschappen voedt en de bijdrage die het levert aan de volledige eenheid die wij zoeken.

234. Dialoog, het helen van herinneringen, pogingen tot gezamenlijk getuigenis

Katholiek, *The Word of Life: A Statement on Revelation and Faith* (1996), 17; Anglicaans/Luthers, *The Diacönite as Ecumenical Opportunity* (1995), 10, 13.

4. Luthers/Gereformeerd, *Toward Church Fellowship* (1989), 18; Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit, Church and World* (2000), 78, 79; Anglicaans/Rooms-Katholiek, *Windsor Statement* (1971), 11, *Life in Christ: Morals, Communion and the Church* (1993), 19; Methodistisch/Rooms-Katholiek,

– dat alles vormt een voortdurende uitdaging voor ons om de zich ontwikkelende verhouding tussen ons te verdiepen, een verhouding die is gebaseerd op ons éne Doopsel in Christus. Deel van ons gezamenlijk inzicht is, dat we betrokken zijn bij de éne oecumenische beweging, onder leiding van de heilige Geest. Een nieuwe eeuw en een nieuw millennium vormen aanvullende redenen om ons nog verder te distantiëren van de conflicten van het verleden, en de toekomst tegemoet te gaan met een vastberaden engagement om voort te gaan op de weg van verzoening. Uiteindelijk zou dit onze medechristenen in beide gemeenschappen kunnen en moeten helpen om te leven overeenkomstig de normen van het Koninkrijk Gods.

235. Voor het voorrecht deel te mogen nemen aan deze dialoog en voor de ondernomen pogingen en voor ieder succes waarop we aanspraak kunnen maken, brengen wij dank aan de Heer Jezus Christus, die heeft gebeden dat Zijn leerlingen “één mogen zijn” (Joh 17,21) en die Zijn leerlingen leerde bidden: *Uw Rijk kome!*

Appendix

Het thema van het Koninkrijk Gods in de internationale oecumenische dialoog

Inleiding

Op het eerste gezicht heeft het concept van het ‘Koninkrijk Gods’ geen buitengewone belangstelling gekregen in de internationale bilaterale dialogen. Alleen de anglicaans/gereformeerde dialoog van 1984 over *God's Reign and Our Unity*

(Gods heerschappij en onze eenheid) heeft dit onderwerp expliciet aan de orde gesteld. Toch zijn er belangrijke verwijzingen naar het ‘Koninkrijk Gods’ in verschillende van deze dialogen, en drie ervan hebben substantiële discussies over het thema opgenomen in hun dialoograpporten.¹ In de multilaterale dialoog, met name in de verschillende conferenties van de Wereldraad van Kerken (World Council of Churches, wcc), is het concept ‘Koninkrijk Gods’ veelvuldig gebruikt om de huidige stand van zaken in kerk en wereld te bekritisieren. Voor de *Faith and Order Commission* van de wcc heeft het concept ‘Koninkrijk Gods’ een context gevormd om de theologische zoektocht naar de eenheid van de kerk te integreren met kwesties van sociale rechtvaardigheid voor de vernieuwing van de menselijke gemeenschap. Het studiedocument *Church and World: The Unity of the Church and the Renewal of the Human Community* (Kerk en wereld: de eenheid van de kerk en de vernieuwing van de menselijke gemeenschap) werd in 1990 uitgebracht. Naast fundamentele vaststellingen over het Koninkrijk Gods of Gods heerschappij onderzoeken deze dialogen relaties tussen Koninkrijk en kerk, Koninkrijk en wereld/schepping, en de implicaties van het Koninkrijk Gods voor de verhouding tussen kerk en wereld/schepping.

I. Fundamentele vaststellingen

In verschillende van de dialogen bevestigen de leden hun geloof in het Koninkrijk Gods als een eschatologische hoop, de vervulling van Gods doel met de geschapen wereld.² Het is de historische missie van Jezus de Blijde Boodschap van het Koninkrijk Gods of Gods heerschappij te verkondigen, het Koninkrijk in woord en

Honolulu Report (1981), 22, *The*

vervolg noten op blz. 81

Apostolic Tradition (1991), 32; Oosters-Orthodox/Rooms-Katholiek, *The Sacrament of Order in the Sacramental Structure of the Church* (1988), 10; Oud-Katholiek/Oosters-Orthodox, *Eschatology* (1987), 1.2.

5. Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit, Church and World* (2000), 81; Anglicaans/Rooms-Katholiek, *Life in Christ: Morals, Communion and the Church* (1993), 24; Disciples/Rooms-Katholiek, *Report* ('Apostolicity and Catholicity in the Visible Unity of the Church') 1981, VII.b; Methodistisch/Rooms-Katholiek, *The Word of Life: A Statement on Revelation and Faith* (1996), 17.

6. Anglicaans/Gereformeerd, *God's Reign and Our Unity* (1984), 15; Baptist/Gereformeerd, *Report* (1987), 30; Anglicaans/Rooms-Katholiek, *Final Report* (1981), 7, *Salvation and the Church* (1986), 30, *Life in Christ: Morals, Communion and the Church* (1993), 97; Anglicaans/Luthers, *Pullach*

Report (1972), 60,
Episcope (1987),

vervolg noten op
blz. 82

25. *The Diaconate
as Ecumenical
Opportunity*
(1995), 16.

7. Baptist/Gere-
formeerd, *Report*
(1977), 30; Pink-
sterbeweging/Ger-
eformeerd, *Word
and Spirit,
Church and World*
(2000), 79; Angli-
caans/Rooms-
Katholiek, *Salva-
tion and the
Church* (1986),
26; Luthers/
Rooms-Katholiek,
*Church and Justi-
fication* (1993),
22.

8. Luthers/
Rooms-Katholiek,
*Church and Justi-
fication* (1993),
11-24; Methodis-
tisch/Rooms-
Katholiek,
*Towards a State-
ment on the
Church* (1986),
1.2.

9. Luthers/
Rooms-Katholiek,
*Church and Justi-
fication* (1993),
307.

10. Anglicaans/
Gereformeerd,
*God's Reign and
Our Unity* (1984),
18, 30, 35; Bap-
tist/Gereformeerd,
Report (1977), 30;
Luthers/ Rooms-
Katholiek, *Church
and Justification*
(1993), 73, 307;
Anglicaans/Me-
thodistisch, *Sha-
ring in the Apost-
olic Community*
(1996), 25.

11. Luthers/

daad te belichamen, en het door Zijn
kruis en verrijzenis in te luiden.³

De gave van de Geest is het onderpand en
de eerste aanbetaling van het komende
Koninkrijk. Het is de heilige Geest die de
vervulling mogelijk maakt van het Ko-
ninkrijk Gods, waarvan Christus de eerste-
ling is.⁴ Christenen zijn geroepen om het
Koninkrijk Gods te verkondigen en er deel
aan te hebben. Eschatologie beschouwen
als een context voor het verstaan van
missie betekent dat de ultieme eisen van
Gods volmaakte heerschappij christenen
en de kerken blijven confronteren met de
uitdaging van gehoorzaamheid.⁵

II. Koninkrijk en kerk

Koninkrijk en kerk zijn volledig op elkaar
betrokken. In Christus is de kerk geroepen
om een teken, instrument en voorsmaak
van het Koninkrijk Gods te zijn. Wat
Christus heeft bereikt door Zijn kruis en
verrijzenis wordt door de heilige Geest
meegedeeld in het leven van de Kerk.⁶ De
Kerk als de gemeenschap van de heilige
Geest is in het bijzonder geroepen het
Koninkrijk Gods te verkondigen en er een
voorafbeelding van te zijn, door het evan-
gelie te prediken en opgebouwd te worden
als het Lichaam van Christus. De kerk
moet dienstbaar zijn aan het Koninkrijk,
niet aan zichzelf, en is ook geen doel op
zich. In het vervullen van deze roeping
moet de kerk de weg volgen van Jezus
Christus, de lijdende Dienaar. Juist zoals
de heerschappij van God de verlorenen
vrijkoopt, zo roept zij ook hen die gered
zijn op tot solidariteit met de verlorenen
en bereidt hen erop voor vervolging, laster
en lijden omwille van de gerechtigheid te
aanvaarden. Dit is een teken van Gods
keuze de wereld te redden door de weg
van het kruis.⁷

De Kerk dankt haar ontstaan niet aan een
enkele op zichzelf staande daad, maar
aan het geheel van het Christusgebeuren,
beginnend met de uitverkiezing van het
volk van God van het Oude Testament. De
zegen die God aan Abraham beloofde
vindt zijn climax in de belofte van zegen
voor alle geslachten van de aarde. De
dienst van Jezus was gericht op *een volk*,
zodat de eerste mensen die de verkondi-
ging van het Koninkrijk hoorden en aan-
namen al op elkaar georiënteerd waren
door hun verhouding binnen Israël. Je-
zus' leerlingen worden persoonlijke getui-
gen van de nabijheid van Gods heer-
schappij. Ze moeten alles achterlaten en
Hem volgen.⁸

De kerk is het eerste begin en het instru-
ment van het Koninkrijk Gods. Van de
ene kant is daar de realiteit van de krach-
ten van het Koninkrijk Gods, in het bij-
zonder de verkondiging van Gods Woord,
de viering van de sacramenten en de er-
varing van een verzoende gemeenschap
van broeders en zusters. Van de andere
kant is er het imterimkarakter van alle
woorden en tekenen waardoor de verlos-
sing wordt aangereikt, evenals de empiri-
sche ontoereikendheid in prediking, ere-
dienst en dienst aan de gemeenschap.⁹
Totdat het Koninkrijk in alle volheid
wordt vervuld, wordt de kerk gekenmerkt
door menselijke beperking en onvol-
maaktheid en is zij altijd haar 'voorlopi-
ge' status indachtig.¹⁰ Toch moet, ondanks
de tekortkomingen van de kerken zoals ze
feitelijk bestaan, de realiteit van hun aard
als tekenen van de eschatologische heer-
schappij van God benadrukt worden. De
hele kerk van God, in iedere plaats en tijd,
is een sacrament van het Koninkrijk.¹¹

De sacramenten die in de kerk worden
gevierd verkondigen het Koninkrijk Gods
en zijn er voorafbeeldingen van. Met het

Doopsel begint het nieuwe leven en de deelname in de gemeenschap van de heilige Geest. De viering van de Eucharistie is een voorafbeelding en schenkt een voorsmaak van het Messiaanse feestmaal. De Eucharistie maakt het visioen zichtbaar van de goddelijke heerschappij die is beloofd als de uiteindelijke vernieuwing van de schepping, en is er een voorsmaak van. Tekenen van deze vernieuwing zijn aanwezig in de wereld overal waar Gods genade openbaar wordt en mensen werken voor gerechtigheid, liefde en vrede.¹²

De kerk als Lichaam van Christus en het eschatologische volk van God wordt opgebouwd door de heilige Geest door een verscheidenheid aan gaven en diensten. Onder deze gaven is een ambt van *episkopé* (opzicht) (noodzakelijk om de eenheid van het lichaam tot uitdrukking te brengen en veilig te stellen. Iedere kerk heeft dit ambt in de een of andere vorm nodig om de kerk van God te zijn.¹³

In Christus is de overwinning van Gods heerschappij over de machten van zonde en dood begonnen. Zo is het leidersambt in Christus niet zoals het leiderschap in de wereld van zonde en dood, maar wordt de aard en de kwaliteit bepaald door Christus' wijze van zijn, in en voor de wereld.¹⁴ Levend volgens de wet van de Geest, delen de leden van de kerk een verantwoordelijkheid om de werkzaamheid van de Geest in de wereld van vandaag te onderscheiden, om vorm te geven aan een waarlijk menselijke reactie en om de daaruit voortvloeiende morele verwarring op te lossen met rechtschapenheid en trouw aan het evangelie.¹⁵

III. Koninkrijk en wereld/schepping

Onder Gods heerschappij worden de schepping en de menselijke gemeenschap vernieuwd door de heilige Geest, door hun omvorming in Christus. De kosmos is voorwerp van Gods betrokkenheid en het vervulde Koninkrijk is niet slechts de verzameling van alle gelovigen maar vertegenwoordigt *shalom* voor geheel de schepping. Hunkeren naar het Koninkrijk Gods houdt verlangen in naar de redding van de verlorenen en naar de verlossing van de gehele schepping.¹⁶ Als rentmeesters van Gods gaven zijn christenen geroepen om in verantwoordelijk geloof te handelen ten opzichte van de gehele schepping. Ze moeten, in woord en daad, Gods wil verkondigen op het gebied van persoonlijk en sociaal onrecht, economische uitbuiting en ecologische vernietiging. Daar het Koninkrijk Gods nog niet in alle volheid is gekomen, ervaren christenen de dynamische spanning tussen het 'nu' en het 'nog niet' wat betreft de vervulling van het Koninkrijk Gods in de wereld, door zich bezig te houden met geduldige actie en actief geduld. De heilige Geest leidt de gelovigen om te werken aan zowel persoonlijke omvorming als aan de structurele omvorming van de samenleving, en zo deel te nemen aan het voorschrijdende proces en aan de verwezenlijking van het gebed voor de komst van het Koninkrijk.¹⁷

De komst van het Koninkrijk Gods betekent de omvorming van de menselijke samenleving, nu bedorven door zonde, onderdrukking en armoede, tot een gemeenschap van gerechtigheid, liefde en vrede. Hoewel er geen redenen zijn om te denken dat de omvorming in deze wereld volledig zal zijn, moeten alle christenen er toch naar streven, om te getuigen van

Rooms-Katholiek,
Church and Justi-

vervolg noten op
blz. 83

fication (1993), 303, 305; Methodistisch/Rooms-Katholiek, *Towards a Statement on the Church* (1986), 1.8; Oosters-Orthodox/Rooms-Katholiek, *The Sacrament of Order in the Sacramental Structure of the Church* (1988), 22; Gereformeerd/Rooms-Katholiek, *Towards a Common Understanding of the Church* (1990), 111.

12. Commissie voor Geloof en Kerkorde, *Lima Rapport* (1982), 'Doop', 2, 3, 7, 'Eucharistie', 1, 22, 'Ambt', 4; *Anglicaans/Rooms-Katholiek, Windsor Statement* (1971), 4, *Church as Communion* (1990), 11; *Disciples/Gereformeerd, No Doctrinal Obstacles* (1987), 12; *Luthers/Rooms-Katholiek, The Eucharist* (1978), 43, *Church and Justification* (1993), 66-71; *Anglicaans/Luthers, Diaconate as Ecumenical Opportunity* (1995), 18.

13. Commissie voor Geloof en Kerkorde, *Lima Rapport* (1982), 'Ambt', 23.

14. Anglicaans/
Luthers, *The Dia-*

vervolg noten op
blz. 84

*conate as Ecu-
menical Opportu-
nity* (1995), 10;
Commissie voor
Geloof en Kerkor-
de, *Lima Rapport*
(1982), 'Ambt',
15-16.

15. Anglicaans/
Rooms-Katholiek,
*Life in Christ:
Morals, Commu-
nion and the
Church* (1993), 97.

16. Anglicaans/
Gereformeerd,
*God's Reign and
Our Unity* (1984),
23, 30; Angli-
caans/Rooms-
Katholiek, *The
Gift of Authority*
(1998), 50 [Ned.
vert.: *De gave van
het gezag*, in: *Ker-
kelijke documen-
tatie* 29/5 (7 sep-
tember 2001),
188]; Luthers/
Rooms-Katholiek,
*Church and Justi-
fication* (1993),
22; Pinksterbewe-
ging/Gerefor-
meerd, *Word and
Spirit, Church
and World* (2000),
81, 89, 90.

17. Pinksterbewe-
ging/Gerefor-
meerd, *Word and
Spirit, Church
and World* (2000),
81.

18. Methodis-
tisch/Rooms-
Katholiek, *Hono-
lulu Report*
(1981), 22, *The
Word of Life: A
Statement on
Revelation and
Faith* (1996), 79.

19. Gerefor-

Gods belofte deze omvorming te voltooien in de toekomstige wereld. Mensen die Gods trouw en rechtvaardigheid hebben ervaren, zullen datgene wat ze hebben ontvangen willen delen door daden van genade en gerechtigheid te stellen, in een poging de samenleving vorm te geven volgens het patroon van Gods Koninkrijk. Zonder er ooit aanspraak op te maken dat ze het Koninkrijk bouwen door hun eigen pogingen, zullen ze God alle eer geven.¹⁸ Christus' aanwezigheid als Heer van de geschiedenis wordt gezien in die bewegingen van de menselijke geest die, met of zonder de hulp van de kerk, het doel van het Koninkrijk Gods dienen.¹⁹

IV. Implicaties van het Koninkrijk voor de verhouding tussen kerk en wereld

In zijn 'werkdefinitie' van het Koninkrijk Gods vat de dialoog tussen Pinksterbeweging en gereformeerden veel van de discussie samen, die heeft plaats gevonden in andere oecumenische gesprekken over het onderwerp. Hier wordt het Koninkrijk Gods gekarakteriseerd als "apocalyptisch en profetisch, zowel gave van nu als toekomstige hoop". De theologische lading van de term wordt erkend: zij geeft uitdrukking aan "Gods soevereine, genadige en omvormende heerschappij van gerechtigheid en waarheid, in confrontatie met de machten van kwaad en zonde, maar die ook overstijgend". In de erkenning dat "het Koninkrijk niet volledig vereenzelvigd kan worden met aardse heerschappij, ofschoon God in de geschiedenis heerst en handelt", stelt de dialoog tevens dat "het Koninkrijk evenmin geheel vereenzelvigd kan worden met de kerk, ofschoon de kerk en de gehele schepping leeft in de eschatologische hoop van de vervulling van het Koninkrijk".²⁰

De verklaring van de dialoog van Pinksterbeweging en gereformeerden, dat de discussie over het Koninkrijk Gods niet alleen beperkt moet worden tot een theologie van de 'laatste dingen' maar ook gezien moet worden als een "overkoepe-
lend perspectief" van christelijke theologie en christelijk leven,²¹ weerklinkt in veel andere dialogen. De dialoog uit 1987 tussen de Oud-Katholieke en de Oosters-Orthodoxe Kerken stelt: "Eschatologische hoop is geen lege ervaring, daar de eindtijd al is begonnen in het midden van het leven van de kerk, die de zich voortdurend ontvouwende werkelijkheid van het Koninkrijk Gods in de geschiedenis vertegenwoordigt ... Daarom drukt de christen ook niet door, alsof hij de ervaring van deze wereld verwerpt, maar hij getuigt juist van Gods liefde door activiteit in de wereld."²² De dialoog van disciples en rooms-katholieken houdt hieraan vast: "In het hart van het geheugen van de kerk, schenken Gods reddende daden uit het verleden een voorsmaak van omvorming zodat de toekomst al doorbreekt in het heden. Verlossing, gezien vanuit het perspectief van de Schriften, reikt van het verleden naar de toekomst."²³

Het Koninkrijk Gods is de eschatologische verlossende werkelijkheid die de hele wereld raakt. Terwijl de missie van de kerk deelt in Gods activiteit in de wereld, strekt Gods handelen zich verder uit dan het terrein van de kerk.²⁴ De heerschappij van God wordt gediend overal waar instellingen, gemeenschappen, bewegingen en individuen bijdragen tot vrede met gerechtigheid, tot medelijden met de lijdenden, tot behoud van en zorg voor de schepping en tot vermaning en bekering van zondaars. Geroepen om te getuigen van Gods heerschappij, belijdt de kerk dat Jezus de Christus is, ook daar waar Hij

niet als zodanig wordt erkend, buiten de kerk. Een van de aspecten van het getuigenis van de kerk is een kritische erkenning waar Gods heerschappij wordt geëerd. In deze context is de kerk geroepen om samen te werken met instellingen, gemeenschappen, bewegingen en individuen die bijdragen tot Gods heerschappij, om te waarschuwen en zich te verzetten tegen de machten van dood en zonde, zonder de risico's te tellen. De kerk leeft in de verwachting van de voltooiing van Gods heerschappij.²⁵

Christenen zoeken naar eenheid, opdat de kerk een geloofwaardiger teken, instrument en voorsmaak mag zijn van Gods doel om "het heelal in Christus onder één hoofd te brengen" (Kol 1,19). Alleen een verzoende en verzoenende gemeenschap, trouw aan de Heer, waarin menselijke verdeeldheid wordt overwonnen, kan geheel zuiver spreken tot een vervreemde, verdeelde wereld, en zo een geloofwaardig getuige zijn van Gods reddend handelen in Christus en een voorsmaak van het Koninkrijk Gods. Zorg voor menselijke eenheid is de enige passende context voor het zoeken naar kerkelijke eenheid. De eenheid van de kerk is niet eenvoudig een doel op zichzelf, maar een teken, een instrument en de eersteling van Gods doel om alles in de hemel en op aarde door Christus te verzoenen.²⁶ Toch is de eenheid van de kerk ook niet alleen een middel tot een doel, want de kerk geniet reeds een voorsmaak van dat doel en is alleen een teken en een instrument in zover zij een voorsmaak is. Leven in Christus is het doel waartoe alles is gemaakt, niet een middel tot een doel daarvoor.²⁷

De kerk belijdt dat Christus de drager is van de boodschap van Gods heerschappij en van de bevrijding van het mensdom.

Als de kerk uitgaat in de wereld, als zij mensen het evangelie brengt en probeert meer gerechtigheid en meer vrede te bewerkstelligen, volgt zij slechts haar Heer op terreinen die Hem reeds toebehooren en waar Hij reeds anoniem aan het werk is. De kerk, gesticht door Christus om te delen in het leven dat van de Vader komt, is gezonden om de wereld naar Jezus Christus te leiden, naar de volle wasdom tot eer en lof van de Vader. Zij is geroepen om de zichtbare getuige en het zichtbare teken te zijn van het Koninkrijk van vrede dat gaat komen. De kerk voert deze taak uit door wat zij doet en wat zij zegt, maar ook heel eenvoudig door te zijn wat zij is, daar het tot de aard van de kerk hoort het woord van oordeel en genade te verkondigen en Christus te dienen in de armen, de onderdrukten en de wanhopigen. Meer in het bijzonder echter komt zij bijeen voor aanbidding en gebed, om steeds opnieuw onderricht en troost te ontvangen en om de aanwezigheid van Christus in woord en sacrament te vieren; rond deze kern en met de veelheid aan gaven geschonken door de Geest, leeft zij als een *koinonia* van mensen die elkaar nodig hebben en elkaar helpen.²⁸

Er is een speciale aanwezigheid van Christus in de kerk, waardoor deze een unieke positie heeft gekregen in relatie met de wereld. De kerk kan daarom beantwoorden aan haar roeping indien haar structuur en haar leven gevormd worden door liefde en vrijheid. Dus probeert de kerk niet mensen te winnen voor een seculier reddingsprogramma maar hen te bekeren tot Christus en hen op die manier te dienen. In haar verkondiging van het evangelie is er tegelijkertijd een krachtige, scheppende, culturele dynamiek. Als *koinonia* is de kerk in tegenpraak met de structuren van de verschil-

meerd/Rooms-Katholiek, *The*

vervolg noten op blz. 84

Presence of Christ in Church and World (1977), 48.

20. Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit. Church and World* (2000), 77.

21. Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit. Church and World* (2000), 78.

22. Oud-Katholiek/Oosters-Orthodox, *Eschatology* (1987), 1.2.

23. Disciples/Rooms-Katholiek, *The Church as Communion in Christ* (1992), 38.

24. Luthers/Rooms-Katholiek, *Church and Justification* (1993), 263, 285-289.

25. Anglicaans/Luthers, *The Diaconate as Ecumenical Opportunity* (1995), 15.

26. Anglicaans/Gereformeerd, *God's Reign and Our Unity* (1984), 17; Luthers/Rooms-Katholiek, *Church and Justification* (1993), 305.

27. Anglicaans/Gereformeerd, *God's Reign and Our Unity* (1984), 29; Pinksterbeweging/Gereformeerd, *Word and Spirit. Church*

and World (2000), 82; Anglicaans/

vervolg noten op blz. 86

Rooms-Katholiek, *Salvation and the Church* (1986), 30.

28. Gereformeerd/Rooms-Katholiek, *The Presence of Christ in Church and World* (1977), 54.

29. Gereformeerd/Rooms-Katholiek, *The Presence of Christ in Church and World* (1977), 54-56.

30. Commissie voor Geloof en Kerkorde, *Church and World: The Unity of the Church and the Renewal of the Human Community* (1990), Chapter III, 'Kingdom-Church-Humanity', § 8.

31. Gereformeerd/Rooms-Katholiek, *The Presence of Christ in Church and World* (1977), 23.

32. Gereformeerd/Rooms-Katholiek, *Towards a Common Understanding of the Church* (1990), 122.

33. Pinksterbeweging/Rooms-Katholiek, *Perspectives on Koinonia* (1990), 94.

34. Luthers/Rooms-Katholiek, *Church and Justification* (1993),

lende sectoren van de moderne seculiere samenleving, door zich te verzetten tegen uitbuiting, onderdrukking, manipulatie, intellectuele en politieke druk van allerlei soort. Door te leven als een nieuw volk, ervan verzekerd dat God ons aanvaardt in Christus, is de kerk een overtuigend teken van Gods liefde voor de hele schepping en van Zijn bedoeling alle mensen te bevrijden. Het evangelie van Christus verzamelt, beschermt en onderhoudt de *koinonia* van Zijn leerlingen als teken en begin van Zijn Koninkrijk.²⁹ De kerk is daarom geroepen om te leven als de kracht binnen de mensheid, waardoor wordt getuigd van Gods wil tot vernieuwing, gerechtigheid, gemeenschap en verlossing voor alle mensen. Toegerust met de gaven van de heilige Geest en voortdurende versterkt door Christus' woord en sacrament, is de kerk door God gezonden om het Koninkrijk te verkondigen en ervan te getuigen in en voor deze gebroken wereld. In deze missie is de kerk de nieuwe gemeenschap van diegenen die bereid zijn het Koninkrijk te dienen ter ere van God en voor het welzijn van de mensheid.³⁰

V. Verklaringen van verschillende standpunten

De dialoog van pinksterbeweging en rooms-katholieken van 1982 verwoordt een gebrek aan eenstemmigheid over de vraag of niet-christenen het leven van de heilige Geest kunnen ontvangen. Het rapport van de dialoog van gereformeerden en pinksterbeweging merkt op dat pinkstergelovigen verschillen wat betreft de wijze waarop zij de rol van de heilige Geest zien bij het instandhouden, hervormen of omvormen van de menselijke samenleving. Diezelfde dialoog onderkent verschillende benaderingen van de kritiek

van sociale structuren, door te stellen dat missies van de pinksterbeweging sociale of structurele kwesties niet altijd op profetische wijze hebben bevraagd. De gereformeerd/rooms-katholieke dialoog van 1977 ziet verschillen in benadering bij het verbinden van ethiek en politiek: "We waren het er allemaal over eens dat de ethische beslissingen die noodzakelijkerwijs volgen uit het evangelie van het Koninkrijk Gods en de gelovige aanvaarding van dat evangelie zich ook uitstrekken tot het terrein van de politiek. In beide gemeenschappen waren er mensen die de neiging hadden de noodzaak van een zekere voorzichtigheid te benadrukken en ook die zowel de noodzaak onderstreepten concrete politieke beslissingen af te leiden uit de boodschap van het Nieuwe Testament als ook de mogelijkheid dat te doen."³¹ Kerkelijke verschillen worden bevestigd in het rapport uit 1990 van de gereformeerd/rooms-katholieke dialoog, waarin wordt gesteld: "we verschillen in onze opvatting wat betreft de aard van zonde in de kerk ... We denken niet op dezelfde wijze over de relatie van de kerk tot het Koninkrijk Gods. De gereformeerden benadrukken meer de belofte van een 'nog niet'; de katholieken onderstrepen meer de realiteit van een gave 'reeds hier'.³² In 1990 merkte de dialoog van pinksterbeweging en rooms-katholieken op: "Ofschoon de pinkstergelovigen ... de rooms-katholieke visie van de kerk als 'een soort sacrament' niet aanvaardden, bevestigden zij op hun eigen wijze dat de kerk zowel een teken als een instrument van verlossing is."³³

Tot slot

Daar deze internationale, bilaterale dialogen alle een gezamenlijke belangstelling tonen voor het Koninkrijk Gods, de ver-

houding van het Koninkrijk tot de kerk en tot de wereld/schepping, is het interessant de verschillende accenten die worden gelegd op te merken, die blijkbaar zowel de bijzonderheden van de betrokken kerken weerspiegelen als de kwesties die de kerken verdelen. Zo stelt bijvoorbeeld de luthers/rooms-katholieke dialoog *Church and Justification* (Kerk en rechtvaardiging): "Wat Jezus verkondigt als de macht van Gods heerschappij is Zijn rechtvaardigende liefde, die redding scheidt."³⁴ In de anglicaans/lutherse en de anglicaans/rooms-katholieke dialogen wordt het thema van het Koninkrijk Gods dikwijls verbonden met het concept *koinonia*. Dialogen tussen pinkstergelovigen en gereformeerden tonen een specifieke belangstelling voor de verhouding tussen het Koninkrijk en de wereld. Dialogen met methodistische kerken benadrukken dikwijls heiligheid en geestelijke groei.

DEELNEMERS

KATHOLIEKE LEDEN

Hoogerwaarde Anthony J. Farquhar,
medevoorzitter
Hulpbisschop van Down en Connor
Noord-Ierland

Zeereerwaarde prof. William Henn, o.f.m.
cap.
Gregoriaanse Universiteit
Rome, Italië

Eerwaarde dr. Henry O'Brien
Hamilton
Schotland

Mgr. John A. Radano, medesecretaris
Pauselijke Raad ter Bevordering van de
Eenheid van de Christenen
Vaticaanstad, Europa

Eerwaarde prof. Benedict T. Viviano, o.p.
Institut Biblique
Université Miséricorde
Fribourg, Zwitserland

DESKUNDIGEN

Zuster Dr Donna Geernaert, s.c.
Mount Saint Vincent Mother House
Halifax, N.S., Canada

Eerwaarde prof. John Fuellenbach, s.v.d.
Via dei Verbiti, 1
Rome, Italië

Dom Michel Van Parys, o.s.b.
Monastère de la Ste Croix
Chevetogne, België

Dom Emmanuel Lanne, o.s.b. (1998)
Monastère de la Ste Croix
Chevetogne, België

Eerwaarde Stuart C. Bate o.m.i. (2001)
Saint Joseph's Theological Institute,
Hilton, Zuid-Afrika

Eerwaarde Timothy Bartlett (2002)
St. Mary's University College,
Belfast, Noord-Ierland

GEREFORMEERDE LEDEN

Eerwaarde dr. Milan Opoënský (1998)
Praag, Tsjechische Republiek

Eerwaarde prof. Russel Botman, mede-
voorzitter (1999-2001)
Universiteit van Stellenbosch
West-Kaap, Zuid-Afrika

Eerwaarde prof. Alasdair I. C. Heron
Universiteit van Erlangen, Duitsland

Eerwaarde prof. Leo J. Koffeman
Theologische Universiteit van Kampen
Nederland

22.

Eerwaarde decaan Huang Po-Ho
Tainan Theological College and Seminary
Tainan, Taiwan

Eerwaarde Maria Luiza Rückert
Igreja Presbiteriana Unida do Brasil
Vila Velha, Espírito Santo, Brazilië

Eerwaarde prof. Peter Wyatt
Emmanuel College
Toronto, Canada

Eerwaarde dr. Henry Wilson (1998)
Mangalore, India

Eerwaarde dr. Odair P. Mateus,
medesecretaris
WARC, Genève, Zwitserland

DESKUNDIGEN

Dr. President Heidi Hadsell
Hartford Seminary
Hartford, CT, v.S.

Eerwaarde prof. Rathnakara Sadananda
Karnataka Theological College
Mangalore, India

Eerwaarde prof. Dirk Smit (2001)
Universiteit van Stellenbosch
West-Kaap, Zuid-Afrika

Eerwaarde dr. David Stevens (2002)
Belfast, Noord-Ierland

*Vertaling: dr. N. Stienstra
Met redactionele ondersteuning
van prof.dr. L.J. Koffeman*